

Karolinška renesansa i pismenost: Hrvatska, Saska i sjeverna Italija (komparativna analiza)

Buljević, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:329795>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Ivan Buljević

**Karolinška renesansa i pismenost: Hrvatska, Saska i
sjeverna Italija (komparativna analiza)**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Tomislav Galović

Zagreb, srpanj 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1 Metodologija i primjeri komparacije	2
1.2. Izvori i dosadašnja historiografija.....	5
1.3. Samostanska mreža ranog srednjeg vijeka.....	8
 2. <i>Renovatio oder renaissance</i> : postoji li karolinška renesansa? Pregled historiografije i povijesnog konteksta pismenosti karolinškog doba	11
2.1. Karolinška renesansa općenito.....	11
2.2 Karolinška renesansa na hrvatskom povijesnom prostoru	18
 3. Hrvatska, Saska i sjeverna Italija – komparativna analiza	26
3.1. Osnovna obilježja i karakteristike pisane kulture	26
3.2. Karolinška minuskula – novo pismo za novo doba	40
3.3. Epigrafija – dominantni trendovi, regionalne sličnosti i razlike	47
 4. Zaključak.....	65
 5. Prilozi.....	68
 6. Bibliografija	70
6.1. Izvori	70
6.2. Literatura.....	71
 7. Sažetak.....	81

1. Uvod

Vladavina dinastije Karolinga ostavila je neizbrisiv trag i utjecaj na povijesti čitave Europe. Po prvi puta nakon kobne 476. godine, carska titula nalazi se ponovno na Zapadu. Najpoznatiji pripadnik te dinastije, Karlo Veliki, okrunjen je za cara na Božić 800. godine, dovodeći pod svoj utjecaj, ali i direktnu vlast velik dio tadašnjeg Europskog kontinenta. Tolika je bila snaga Karolinga na svjetski imaginarij da su motivi koji se pozivaju na Karla Velikog bili prisutni vrlo neposredno nakon njegove smrti, pa sve do današnjeg dana. Tako se primjerice Oton III. kruni upravo u Aachenu, Fridrik I. Barbarossa u 12. stoljeću pokušava preuzeti dominaciju nad karolinškim nasljeđem premještajući kosti Karla Velikog, Napoleon prije svoje krunidbe 1804. posjećuje grob Karla Velikog, dok papa Ivan Pavao II., primajući nagradu Europske Unije za promicanje jedinstva Europe pod imenom „nagrada Karla Velikog“, pokojnog cara naziva „ocem Europe“.¹ Međutim, utjecaj Karolinga nije bio samo politički, već su u svojem carskom projektu (ili kako ga naziva Chris Wickham, „karolinški eksperiment“) nastojali emulirati jedinstvenu vjersku, učenu civilizaciju prema uzoru Rimskog carstva kakvo je trebalo biti nakon preobraćenja cara Konstantina Velikog.² Rezultat tog djelovanja je razdoblje koje se naziva „karolinška renesansa“ (ili kako se u onodobnim izvorima nazivao, *renovatio*), period značajne obnove učenosti, kulture, pismenosti i umjetnosti koji je bivao potican od karolinških vlastodržaca, a putem njihove mreže utjecaja prelio se preko velikog djela europskog kontinenta.³

Utjecaj karolinške renesanse pridonio je i nedvojbenom dolasku prve pismenosti na novopokršteni, hrvatski prostor. Unatoč raznim utjecajima na dalmatinske gradove, poput autohtone baštine latiniteta i kulturnog utjecaja bizantskih suverena, prostor Hrvatske kneževine bio je *tabula rasa*. Upravo je razdoblje karolinške renesanse, preko svojih aktera,

¹ Marios Costambeys, Matthew Innes, Simon MacLean, *The Carolingian World*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) 5.

² Sintagma „karolinški eksperiment“ kovanica je britanskog povjesničara Chrisa Wickhama, putem koje je definirao nastojanja obnove i ideologije u karolinškom razdoblju. U suštini, „Karolinški eksperiment“ možemo okarakterizirati kao mesijanski, s ciljem stvaranja države (carstva) koji bi bio medij spasenju duša čitavog čovječanstva. To se trebalo spojiti usavršavajući kršćanski ideal carstva – stvarajući augustinovsku *civitas Dei* na mjestu gdje je dosad bila *civitas terrana*. U: Chris Wickham, *Medieval Europe*, (New Haven: Yale University press, 2017) 61 – 80.

³ Pierre Riché, *The Carolingians. A Family Who Forged Europe*, prev. Michael Idomir Allen, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993) 325 – 326.

bilo vrijeme kreacije prvih pisanih tragova na području Hrvatske kneževine, direktno pod utjecajem karolinškog središta.⁴ Međutim, kako je područje utjecaja tog razdoblja široko, sama tematika ove pojave zahtijeva komparativno istraživanje utjecaja tekovina karolinške renesanse, kako bi mogli pobliže odrediti sličnosti i razlike različitih geografskih prostora, kao i same mehanizme djelovanja karolinškog centra, kao i postojeće varijacije i njihove uzroke. Kao mogući primjeri nameću se Saska, područje koje je palo pod direktnu kontrolu Franaka putem osvajanja, ali je zanimljivo upravo zato što je uspješno pokršteno u kasnom 8., tj. ranom 9. stoljeću te samim time prve tragove latiniteta dobiva upravo utjecajem Karolinga. Drugi primjer je langobardska Italija, poglavito područje sjeverne Italije – prostor koji se u hrvatskoj historiografiji često ističe kao mjesto odakle su dolazili utjecaji pismenosti i kulture u ranom srednjem vijeku. Osim toga, zanimljivo je upravo zbog prethodne tradicije latiniteta, kao pokazni primjer i pitanje koliko je zapravo karolinška renesansa mogla utjecati na mjesto koje već posjeduje snažnu, vlastitu tradiciju.

1.1 Metodologija i primjeri komparacije

Temelje suvremene komparativne povijesti uspostavio je Marc Bloch još davne 1928. sa svojim epohalnim izlaganjem.⁵ Tako je jedna od najutjecajnijih historiografskih škola, škola Anala, od svojih začetaka držala komparaciju kao jedan od ključnih alata u istraživanju povijesti. March Bloc i Henrija Pirenne nisu posjedovali iscrpnu metodologiju komparativne historije kakva postoji danas, ali su koristili komparaciju kako bi uspostavili sličnosti, iz često neslučenih primjera.⁶ Tako primjerice Bloch, kao misaonu vježbu u svome izlaganju navodi pitanje vizigotskog utjecaja na Karolinge, ili sličnosti karolinških kapitulara s vehabijskim uredbama u Najdu – oba pitanja na koje je za odgovor potrebno provesti komparativnu analizu, te ih zatim na njih odgovoriti potvrdom ili negacijom.⁷ Iako se metodologija unapređivala i dorađivala, osnovna utilitarna premisa, mada mnogo rafiniranija u stilu, ostala je ista –

⁴ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica. Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*, (Zagreb, FF Press, 2014) 111 – 112.

⁵ Marc Bloch, „Pour une histoire comparée des sociétés européennes“, *Revue de synthèse historique* 46, (1928), 15 – 50, Marc Bloch, „Za komparativnu historiju europskih društava“, U: Uvod u komparativnu historiju, ur. Drago Roksandić, prev. Dubravka Hrastovec, Jagoda Milinković, Mica Orban-Kljaić, Vanja Polić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004) 37-64.

⁶ Adriaan Verhulst, *Rinascità „Marc Bloch and Henri Pirenne on Comparative History. A Biographical Note“*, *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 79 – 2, (2001) 507-510.

⁷ Marc Bloch, „Za komparativnu historiju europskih društava“, 46 – 47.

uspostaviti zakonitosti ili generalizacije (ili pak pokazati ključne različitosti), koje će kad jedno komparirano područje nešto skriva, pomoću drugoga to otkriti.⁸

Prema komparativno-historijskoj metodologiji, nije nužno da se primjeri te analize samih primjera poklapaju: primjerice, kao što će čitatelj moći vidjeti, jedna kategorija analize (primjerice, epigrafije) za jedno područje pruža pregršt izvora, dok drugo svega nekolicinu disparatnih. Isto tako iduća kategorija (pisanih izvora) za 9. stoljeće u Hrvatskoj ne nudi niti jedan (barem konkretan) primjer, dok druga dva područja nude veliku količinu. Te, naizgled nepremostive razlike, zapravo nude još jednu mogućnost analize. Pri tome se pozivamo na metodološku opservaciju Jürgena Kocke i Drage Roksandića, koji se zalažu za jednaku zastupljenost i simetričnih i asimetričnih komparacija: „Najveći je problem manjak 'uravnoteženih usporedbi', odnosno suvišak 'asimetričnih usporedbi', točnije, manjak predmetu istraživanja konceptualno primjerenijih asimetričnih usporedbi: 'I premda asimetrična usporedba može dati problematične rezultate i iskrivljavanja, ona može biti i autokorigirajuća, tako što će potaknuti empirijska istraživanja u svrhu otkrivanja inicijalno jednostranih ili iskrivljenih pretpostavki i privremenih rezultata.'“⁹

Kao ogledni primjeri u analizi tematike ovog rada odabrana su iduća područja: Saska, sjeverna Italija te Hrvatska kneževina. Interes za hrvatsko područje, nadamo se, samorazumljiv je; jer ipak ovaj rad pripada pod spektar hrvatske historiografije. Svako od tri komparirana područja ima svoje sličnosti i razlike, ali ono što ih najviše povezuje neupitan je utjecaj Karolinškog carstva, od vremena Karla Velikog pa do gubitka moći karolinške dinastije. Isto tako primjerice, talijansko područje i Saska imaju zajedničko što su bili oružjem osvojeni od strane Karolinga; Hrvatska i Saska imaju zajedničku pogansku prošlost prije razdoblja kraja 8. i početka 9. stoljeća, dok je Italija bila već kristijanizirana; Saska i *Regnum Italiae* bili su direktno pod teritorijem carstva, dok se za Hrvatsku razmatra vazalni status. Hrvatsko i sasko područje dijele još sličnosti: područja su koja su periferna naspram imperijalnog centra, nalaze

⁸ Kao historijska disciplina s vrlo izoštrenom logikom i pravilima, komparativna historija razvila je velik broj teorijske literature sama o sebi. Kako bi pojasnili smisao gore napisanog, donosimo tome komplementaran izvadak iz knjige Drage Roksandića: „Komparativna historija kao makro-uzročna analiza ima za cilj izvesti zaključke o strukturama i procesima na makro razini. Barrington Moore mlađi jedan je od najpozvanijih izjasniti se o ovoj komparativnohistorijskoj 'logici': U nastojanju da se razumije povijest određene zemlje, komparativna perspektiva može navesti na postavljanje vrlo korisnih i ponekad novih pitanja... Usporedbe mogu služiti kao gruba negativna provjera prihvaćenih historijskih objašnjenja. A komparativni pristup može dovesti do novih historijskih uočavanja. U praksi ta obilježja tvore jedinstveni intelektualni proces i zbog toga je ta studija mnogo više od disparate zbirke zanimljivih slučajeva.“ U: Drago Roksandić, „Komparativna historija: izazovi i mogućnosti“, U: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, prev. Dubravka Hrastovec, Jagoda Milinković, Mica Orban-Kljaić, Vanja Polić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004) 23.

⁹ Drago Roksandić, „Komparativna historija: izazovi i mogućnosti“, 34.

se na rubu granica carstva. Oba područja su podložna su kristijanizaciji od strane Karolinga¹⁰, samim time dijele i slične rane impulse kristijanizacije, poput neprikosnovenog utjecaja samostanske tradicije na kreiranje ranog kršćanskog života, ali i najranije pismenosti i edukacija oba područja. Ono što je zanimljiva razlika je što su dva područja zapravo pokrštena različitom metodom: pokršćavanje Saske teklo je izrazito krvavo, s raznim pobunama i poznatim represalijama, dok se uglavnom smatra da je pokršćavanje hrvatskog teritorija teklo mirno.¹¹

Nakon razrađene metode uspomene, bitno je odrediti *što* se to analizira? Pismenost, kako se često „laički“ definira, kako to sažima Leksikografski zavod Miroslav Krleža: „**pismenost**, u užem smislu, sposobnost čitanja i pisanja”.¹² Takva vrsta pismenosti teško bi mogla biti kategorija istraživanja srednjeg vijeka. Primjereniji pojam je onaj koji Micheal Clanchy navodi kao *verschriftelijking* na nizozemskom, ili *literalization* na engleskom.¹³ U hrvatskom prijevodu, *literalizacija*, predstavljala bi ne samo akviziciju pismenosti, već njen društveni, intelektualni, politički i kulturni kontekst. Clanchy ističe kako je treba uzeti u konteksti tipičnih pitanja koje postavlja povjesničar: tko, što, kad, gdje i zašto?¹⁴ Upravo takva kontekstualizacija pismenosti, okolnosti nastanka pismenosti, ali u konačnici i pisanog materijala unutar političkih i kulturnih djelovanja 9. stoljeća predstavlja metodološku okosnicu ovog rada.

Ukratko, smatramo da su uzevši u obzir razne parametre primjeri koji su primjereni za komparaciju razvoja i utjecaja pismenosti, te utjecaja karolinškog centra na (ne)postojeću latinsku pismenost u tim područjima. Razni drugi prostori mogli bi se također uzeti u obzir u ovakvoj analizi, kao što je područje današnje Španjolske (poglavito marka Katalonija), Karantanija ili primjerice Bavarska, međutim za opseg ovog rada potrebno je analizu ograničiti na ova tri reprezentativna primjera.

Saski teritorij teško je odrediti – tokom stoljeća on je shodno dugotrajnom ratu s Francima bio izuzetno fluidnih granica (kao u konačnici i većina ranosrednjovjekovnih političkih tvorevina), međutim grube u 8. stoljeću predstavljale su: od Kielskog zaljeva do južnog ruba

¹⁰ Dok za Sasku nema sumnje tko je vršio kristijanizaciju, područje Hrvatske kneževine bilo je predmet raznih rasprava i teorija. Međutim, u prethodnim poglavljima rada iznesen je naš stav, kojeg ćemo se držati i u ovom dijelu – argumenti u prilog značajnog franačko – langobardskog misionarskog utjecaja za sad su najuvjerljiviji.

¹¹ Vidi fusnotu 112.

¹² <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=48456> (24.5.2023)

¹³ Michael Clanchy, „Introduction“, *New Approaches to Medieval Communication*, ur: Marco Mostert, (Turnhout, Brepols, 1999) 3.

¹⁴ Ibid.

Sjevernonjemačke nizine (uključujući gorje Harz).¹⁵ Nakon potpunog karolinškog osvajanja od strane Karla Velikog, imaginarne granice Saske najlakše je pratiti putem za nju zadužene vjerske organizacije: biskupija Münster, Minden, Paderborn, Osnabrück, Verden i Bremen, Hildesheim, Halberstadt, te najvažnijih samostana kao što su opatija Werden, Essen, Herford i Corvey.¹⁶ Pod analizom prostora sjeverne Italije smatra se ono što se nakon karolinškog osvajanja nazivalo *Regnum Italiae*, dakle razne provincije koje su se na apeninskom poluotoku nalazile sjeverno od Rima i pokrajine Lacija.¹⁷ Posebnu pažnju dobit će sjeveroistočne pokrajine Furlanija i Veneto, s obzirom na njihovu geografsku lokaciju kao kontaktnog prostora najbližeg hrvatskoj kneževini, i samim time najvećeg potencijala za utjecaj na istu. Teritorij Hrvatske kneževine, ako preuzmemo definiciju Nevena Budaka, zapravo podrazumijevao onaj teritorij na kojem je hrvatsko ime zabilježeno u izvorima tog razdoblja: osnovno granično područje činila bi istočna obala Istre do rijeke Cetine, dok (prema Konstantinu Porfirogenetu) granicu možemo postaviti u porječje Vrbasa, da uključuje Livno i Tomislavgrad. Tu spada i županija Imota (ne uključujući Imotski, koji je pripadao neretvanskoj županiji Dalen), dok se za sjevernu granicu tradicionalno uzima Gvozd – prema nekima, Petrova gora, prema drugima Kapela.¹⁸ Za potrebe ovog rada nećemo uzimati u obzir materijal iz srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, poput Splita, Zadra, Dubrovnika i drugih. S obzirom na kontinuitet koji vuku iz antike, svoju zasebnu vrstu vulgarnog latiniteta koji su razvili, ali i raznih utjecaja, iz primjerice Bizanta – smatramo da zaslužuju odvojenu analizu, jer je problematika kulturnih utjecaja u njihovim sredinama izuzetno kompleksna.

1.2. Izvori i dosadašnja historiografija

Što se tiče odabira izvora koji su uzeti u obzir unutar rada, ako razmatramo tematiku pismenosti, u obzir treba uzeti upravo sve izvore koji spadaju pod kategoriju „pismenosti“. Dakle, to je naravno uglavnom paleografski (rukopisni) i epigrafski (inskrpcije) materijal. S obzirom na zaista veliku pisanu produkciju unutar karolinškog vremena, što pisane, što u kamenu, prikazani će biti reprezentativni primjeri iz tog korpusa. Suvremenom istraživaču

¹⁵ Timothy Reuter, *Germany in the Early Middle Ages 800–1056*, (New York: Longman, 1991) 65.

¹⁶ Ibid. 68.

¹⁷ Chris Wickham, *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400-1000*, (London: The Macmillan Press LTD, 1981) 28.

¹⁸ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, (Zagreb, Leykam International, 2018) 48.

posao olakšavaju razni katalozi, popisi i zbirke izvora, koji povjesničari prijašnjih razdoblja nisu posjedovali te je samo istraživanje većeg broja izvora bilo izuzetno otežano.

U kontekstu rukopisa karolinškog doba, najveća zahvala u tom smislu pripada Bernhardu Bischoffu i njegovom katalogu rukopisa 9. stoljeća, objavljenom posmrtno 1998. – alatu koji većina istraživača karolinškog vremena svakako ima na umu tražeći izvore.¹⁹ S više od 7000 unosa, radi se o opširnom katalogu. Naravno, tu su i neizostavni izvori poput *Monumenta Germaniae Historica* (te njeno digitalno izdanje, dMGH),²⁰ Codex diplomaticus za hrvatsko područje te mnogi drugi.

Epigrafija također pokazuje napore, poglavito u moderno vrijeme, katalogizaciji i objavi izvora unutar kataloga. Tako je jedan od suvremenijih bio upravo onaj Vedrane Delonga, za hrvatsko područje, naslovljen *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*.²¹ Ovo djelo zapravo pruža mogućnost brzog pronalaska natpisa iz hrvatske povijesti srednjeg vijeka, „spašavajući“ korisnika iz dugotrajnog postupka pronalaženja izvora iz pojedinačnih kataloga, ili individualnih studija autora.

Na tragu toga je i serija *Inscriptiones Medii Aevi Italiae*, koju objavljuje Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo iz Spoleta.²² Zbirka je sličnog karaktera kao i ona Vedrane Delonga, te pruža uvid u talijansku epigrafsku građu ranog srednjovjekovlja.

Njemačko područje (u našem slučaju, u to spada i sasko) možemo klasificirati kao najsuremenije što se tiče objave epigrafskog materijala. Tu prednjači projekt Deutsche Inschriften Online (DIO)²³, zajednički projekt mnoštva njemačkih sveučilišta koji sustavno digitalizira i objavljuje epigrafsku građu svojih područja, podižući razinu dostupnosti raznim istraživačima. Naravno, nije njemačko područje jedino digitalizirano i internetski publicirano – postoji odličan primjer projekta *CATCAR: Patrimoni digital al servei de la innovació social* fokusiranog na pisanu baštinu Katalonije za vrijeme karolinške vladavine. Ovim kratkim

¹⁹ Vidi: Bernhard Bischoff, *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen). Teil I : Aachen – Lambach*, (Wiesbaden: Bayerische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe der mittelalterlichen Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, 1998.); Kao i : Teil 2: *Laon – Paderborn*. Harrassowitz, Wiesbaden 2004, . Teil 3: *Padua-Zwickau*. Harrassowitz, Wiesbaden 2014

²⁰ <https://www.dmgH.de/> (Pristup: 19.5.2023)

²¹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996).

²² Iako je serija višestruka, za potrebe ovog rada posebno se ističe: Vincent Debais. Flavia De Rubeis, - *Inscriptiones Medii Aevi Italiae. T. 3, Veneto : Belluno, Treviso, Vicenza*, (Spoleto: Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, 2011).

²³ <https://www.inschriften.net/projekt.html> (Pristup 19.5.2023.)

diskursom cilj je bio prikazati dostupnost izvora za ovo razdoblje, ali i ilustrirati relevantnost (ponovnog) istraživanja ove tematike – dostupnost izvora u 21. stoljeću omogućava njihovu usporedbu i analizu na razini koja zbog tehnoloških ograničenja (i ograničenja dostupnosti) jednostavno nije bila moguća u prijašnjem razdoblju.²⁴

Historiografija koja se bavila pismenošću ranog srednjeg vijeka, a konzekventno time i karolinškog razdoblja, izuzetno je opsežna. Iako je „pismenost“ kao kategorija istraživanja ne toliko star koncept, ona se implicitno proučavala od vremena Jeana Mabillona – svaki paleograf ili epigrafičar koji je pisao o ranosrednjosvjekovnom razdoblju zapravo se bavio analitičkim kategorijama pismenosti koje su uzete u obzir unutar ovog rada. Sama pismenost zaokupljala je pažnje raznih autora; mogli bi tu spomenuti velikane poput Michaela Clanchyja, Grundmanna, Henrija Pirenna, Waltera Ullmana ili Pierrea Richea, no time bi učinili nepravdu onima koje smo, zbog prostornog ograničenja, preskočili. Međutim, tu možemo spomenuti nekoliko „suvremenijih“ imena, utjecajnih za noviju koncepciju ranosrednjovjekovne pismenosti.

Rosamond McKitterick nametnula se kao jedan od europskih autoriteta za povijest ranog srednjeg vijeka. Iako je njen interes varirao i do političke povijesti – neizostavna komponenta njenog rada uvijek je bila sama pismenosti i pisana riječ. Tu treba izdvojiti sada već klasik historiografije, knjigu koja i danas ostaje silno utjecajna: *The Carolingians and the Written Word*, izdanju 1989. godine. Kao njenog „nasljednika“ Chris Wickham spominje Mariosa Costambeysa, koji slično kao i McKitterick ulazi u sferu političke povijesti, ali i dalje njegov rad na pismenosti dominira. Posebno se ističe knjiga *Power and Patronage in Early Medieval Italy. Local Society, Italian Politics and the Abbey of Farfa, c.690-840* izdana 2007. godine, ali i razni radovi unutar zbornika i drugih akademskih publikacija. Treba svakako spomenuti i Marca Mosterta, nizozemskog povjesničara koji se cijeli život bavio temom srednjovjekovnih komunikacija i srednjovjekovne pismenosti. Tako primjerice, možemo spomenuti njegov katalog *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, koji pruža koristan uvod svakome tko tek ulazi u ovo područje. Najvažniji njegov doprinos je pokretanje godišnjeg zbornika *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, Započet 1999., izlazi redovito i danas. Problematizira razvoj pismenosti u srednjem vijeku, razne karakteristike pismenost te samu metodologiju i teoriju istraživanja srednjovjekovne pismenosti – samim time pružen je prostor

²⁴ <https://catcar.iec.cat/el-projecte/> (Pristup 19.5.2023.)

istraživačima sličnog interesa, ali pružen je i ogromni poticaj istraživanju pismenosti u srednjem vijeku kao jedne od glavnih kulturnih, ali i političkih karakteristika.

Ovim kratkim pregledom nastojalo se pružiti uvid u dvije stvari: kao prvo, obujam izdanja s tematikom karolinškog carstva zaista je ogroman, te svake godine eksponencijalno raste. Razdoblje koje je pružilo toliko pisanih izvora privlači i ogroman broj istraživača – najrazniji tematika, tako i same pismenosti. Ako to još podijelimo na tri suvremene nacionalne države, čije srednjovjekovne prostore istražujemo, popisati bibliografiju postaje zasigurno nemoguć zadatak. Međutim, namjera je bila istaknuti najvažnije suvremene istraživače, koji su ne samo postavili temelje istraživanja pismenosti, već i danas svojim teorijskim postavkama, uputama i u konačnici primjerima usmjeravaju novije generacije istraživanju srednjovjekovne pismenosti kroz nove aspekte. Unutar te paradigme, nadamo se, pronaći će se i ovo skromno istraživanje.

1.3. Samostanska mreža ranog srednjeg vijeka

Unutar hrvatske, a i drugih nacionalnih historiografija, često se ističe kulturni utjecaj karolinškog središta, ponekad i s vrlo konkretnim primjerima. Ističe se često i utjecaj drugih središta – primjerice Bizanta, dalmatinskih gradova na ranu Hrvatsku kneževinu i sl., pogotovo u zadnje vrijeme postavljajući poziciju hrvatske kao mjesto „kontaktne zone“ i sjecišta imperijalnih granica, pa i samim time imperijalnih utjecaja.²⁵ Međutim, unatoč svim naprecima suvremene hrvatske historiografije, i odmaku od striktno nacionalnog pristupa rano srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti, ipak smatramo da i dalje nije dovoljno osviještena“ pripadnost onome što se u novijoj historiografiji srednjeg vijeka naziva „globalna povijest“, ili u ovom kontekstu možda prikladnije – *kontinentalna* povijest europskog ranog srednjeg vijeka.

U posljednje vrijeme se kao metodološki alat istraživanja globalne povijesti nametnulo istraživanje „mreža“. Mreže su često bile shvaćane kao trgovačke, u čemu postoji meritum, ali sagledavanje raznih mreža srednjeg vijeka i traženje isključivo onih trgovačkih, ponuditi će vrlo reducirane rezultate.²⁶ U svojoj definiciji predmoderne „mreže“, Johnatan Shepard u

²⁵ Mjesto Jadrana, a samim time i srednjovjekovne Hrvatske kneževine unutar imperijalnih nadmetanja i utjecaja ranog 9. stoljeća tematizira zbornik *Imperial Spheres and the Adriatic*. Vidi: Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš (ur.), *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, (London, New York: Routledge, 2018).

²⁶ Jedan od novijih primjera istraživanja „globalne povijesti“ putem jedne od najpoznatijih trgovačkih mreža cijele ljudske povijesti, one Puta Svile, ponudio je Peter Frankopan u svom *bestselleru* *Putevi svile*. Istražujući globalnu

svojem teorijskom članku ističe potrebu tri registra na kojem mreža funkcionira: stvari, osobe i ideje – to jest međusobna razmjena istih.²⁷ Iako Shepard primjerice ističe da striktna hijerarhija, kao ona zapadne Crkve u srednjem vijeku ne konstituira mrežu u srednjem vijeku, opet pokazuje kako poznanstva i prijateljstva pripadnika crkvene hijerarhije, van prisile i dužnosti, opet konstituiraju vrstu mreže *par excellence*.

Upravo takvim možemo i klasificirati kontakte pripadnika karolinškog, tj. benediktinskog samostana – dobro očuvana korespondencija istaknutih crkvenih intelektualaca s drugima, ideal prijateljstva koji je bio primjetljiv u karolinško doba i sl. omogućuje nam klasifikaciju samostana kao vrste mreže. Razmjena ideja, ljudi i stvari također je primjetljiva unutar karolinške samostanske strukture, u punom smislu unutar sve tri kategorije. Prvenstvena je bila razmjena ljudstva, koja je sa sobom donosila i druge dvije kategorije razmjena. Kao što ćemo imati priliku vidjeti unutar ovog rada, a i drugih radova koji se bave samostanom tog vremena, razmjena ljudstva unutar samostana primjetljiva je u samostanima sva tri komparirana područja unutar tog rada. Tako u opatiji Corvey imamo usku povezanost s opatijom Corbie, koja se nalazi u drugom području, sami prvi monasi potječu s područja izvan same Saske (primjerice, to svjedočimo u prelasku pisara Hrodgara i iluminatora Alderika iz Corbie u Corvey). Isto tako je razmjena tekla u suprotnom smjeru – mladi Gottschalk, sin saskog plemića, odlazi u samostan Orbais koji se nalazi u današnjoj sjeveroistočnoj Francuskoj. Isto tako, unutar sjevernotalijanskih rukopisa, mogu se naći ruke pisara za kojeg se sumnja da potječe iz skriptorija u Toursu, što je isto svjedočanstvo razmjene ljudstva – uz također, druge primjere. Isto tako, na hrvatskom području zasigurno je poznat primjer dva imena pronađena zapisanih u kamenu : đakona/prezbitera Gumperta i opata Teudeberta. Iako o njima ne znamo mnogo, samo svjedočanstvo titule *opata* i činjenica da se uz tu titulu nalazi ime *germanskog* porijekla ponovno svjedoči o razmjeni ljudstva unutar samostana koji su postojali ili su novoosnovani. Također, važno je napomenuti da je ključni trenutak za benediktince bila odluka Karla Velikog o uvođenju *Pravila sv. Benedikta* kao obveznu i jedinu dopuštenu regulu na teritoriju Franačkog carstva.²⁸ Franačko carstvo je politički, vjerski i kulturno utjecalo i na hrvatsko

povezanost koju su te primarno trgovačke rute pružale tokom cijele svjetske povijesti, zaista možemo govoriti o određenoj razini svjetske povezanosti u ranijim razdobljima ljudske povijesti. Također, nedavno se pojavila knjiga Valerie Hansen koja teoretizira da je svijet u 1000. godini zapravo doživio već svoju prvu globalizaciju, te kako ne možemo govoriti isključivo o globalizaciji kao pojavi ranog novog vijeka ili suvremenog razdoblja. Vidi: Peter Frankopan, *Putovi svile* (Zagreb: MATE d. o. o, 2019.); Valerie Hansen, *The Year 1000: When Explorers Connected the World – and Globalization Began*, (New York: Scribner, 2020.)

²⁷ Jonathan Shepard, „Networks“, *Past & Present* 238 supplement 13 (2018), 126.

²⁸ Trpimir Vedriš, „Crkva i vjerski život“, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, (ur. Zrinka Nikolić Jakus), (Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 1), 2015) 225.

područje, te je samim time takva odluka cara direktno utjecala i na hrvatsko područje i osnivanje prvih samostana (koji su naravno, pratili *Pravila sv. Benedikta*) na hrvatskom prostoru. To je važno upravo zbog njihovog praćenja regule, zbog pripadnosti široj mreži samostana koji funkcioniraju sukladno reguli, ali i određenim po pismenost važnim pravilima unutar same regule (benediktinski samostan nije mogao funkcionirati bez knjižnice).

Samom razmjenom ljudstva koja se dogodila, slijedila je razmjena ideja i predmeta. Primjerice, Saska je tokom kristijanizacije bila destinacija raznih sakralnih predmeta, od kaleža sv. Liudgera²⁹ u opatiji Werden do raznih relikvija svetaca za koje se vjerovalo da imaju magične moći, i direktnu povezanost s nebesima.³⁰ Razni drugi sakralni predmeti, knjige i raznorazni predmeti dolazili su s monasima, i kroz njih se izmjenjivali. Vjerojatno najvažnija je ipak razmjena ideja. Kao što ćemo imati prilike vidjeti u daljnjem radu, karolinški samostan bio je jedno od najvažnijih intelektualnih produkcijskih centara tog carstva. Raznorodne vjerske ideje, stilovi pisanja (karolinška minuskula), pa u konačnici i vjerski nauk kao i sama evangelizacija dolazili su iz samostana. Iako se radi o kompleksnoj tematici (koja svakako zaslužuje zasebno istraživanje), u ovom kratkom uvodu istaknuta je važnost samostanske zajednice na sva tri područja – hrvatsko, talijansko i sasko. Samom pojavom samostana na hrvatskom i saskom teritoriju, ta područja postala su dio široke mreže komunikacije koja se prostirala gotovo čitavom kršćanskom Europom. Talijansko područje, koje nije izgubilo kontinuitet komunikacije, ipak je ponovno bilo tješnje povezano ulogom samostana. Samim time, kao što će i ponovno biti napomenuto, ne smijemo nikako podcijeniti važnost brojnih samostana 9. stoljeća kao mjesta kreacije i transfera kulturnih utjecaja.

²⁹ DIO 81, Stadt Essen, No. 7 (Sonja Hermann)

³⁰ Timothy Reuter, *Germany in the Early Middle Ages*, 42.

2. *Renovatio* oder *renaissance*: postoji li karolinška renesansa? Pregled historiografije i povijesnog konteksta pismenosti karolinškog doba

Sintagma „Karolinška renesansa“ u leksik ušla je, slično kao i mnogi drugi pojmovi, kao historiografski konstrukt. Pojam je prvi iskoristio Jean-Jacques Ampère 30-ih godina 19. stoljeća, uspoređujući napretke u književnosti i umjetnosti s tada već poznatom Renesansom „s velikim R“, onom 15. stoljeća.³¹ Najproblematičniji dio sintagme „Karolinška renesansa“ u historiografiji upravo je njen drugi dio – pitanje je li zaista bilo riječ o *renesansi*? Još u starijoj historiografiji nalazimo poprilično semantičke rasprave radi li se tu zapravo o *renovatio* ili „punopravnoj“ renesansi, ali i noviji utjecajni povjesničari isto dvoume oko termina renesansa, dok ga neki u potpunosti negiraju.³² U ovom poglavlju pokušati ćemo ustanoviti opravdanost (ili *neopravdanost*) uporabe termina karolinške renesanse propitkujući mišljenja relevantne historiografije i izvora. Prije svega, važno je definirati postojanje općenite karolinške renesanse prisutne unutar Franačke države, te zatim širenje same renesanse kao kulturno – političke pojave (to jest, širenje njenog utjecaja) na hrvatski povijesni prostor.

2.1. Karolinška renesansa općenito

Prije svega, trebamo se vratiti terminu „originalne“ renesanse, one za koju se smatra da je počela u 14. stoljeću, i raspraviti semantičke implikacije tog pojma. Renesansa, hrvatski prijevod riječi *rinascita* (hrv. *ponovno rođenje*) prvi put je iskoristio talijanski pisac Giorgio Vasari u 16. stoljeću, a popularizirali su ga Jules Michelet i Jacob Burckhardt u 19. stoljeću³³ Pojam je za Micheleta i Burckhardta predstavljao razdoblje koje je raskinulo s *veom* koje je bilo na očima srednjovjekovnog čovjeka“, to jest, sa srednjim vijekom. Nastavili su dakle, s tradicionalnom tezom o „mračnom razdoblju“ koje je prethodilo ponovnom otkriću klasične

³¹ Jean-Jacques Ampère, *Histoire littéraire de la France avant le XIIe siècle*, (Paris: Hachette, 1839), Prema: Ronald Prien, „The Copy of an Empire? Charlemagne, the Carolingian Renaissance, and Early Medieval Perceptions of Late Antiquity,” U: *The Transformative Power of the Copy: A Transcultural and Interdisciplinary Approach*, ur. Corinna Forberg, Philipp W. Stockhammer, (Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2017) 311.

³² Iako u svojoj drugoj knjizi priznaje postojanje mnogobrojnih renesansi unutar povijesti, pa i unutar srednjeg vijeka Jaques Le Goff upravo se s animozitetom odnosi prema razdoblju Karolinške renesanse, negirajući joj status razdoblja obnove i uspona pismenosti. U: Jaques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009) 12.

³³ Jerry Brotton, *The Renaissance Bazaar*, (Oxford: Oxford University Press, 2002) 21 – 22.

kulture, tezu koja je prisutna još od prvih humanista, još od Petrarke. Popularnost ta dva autora 19. stoljeća osigurala je primat termina renesanse za to „posebno“ razdoblje povijesti od 14. do 17. stoljeća.³⁴ Međutim, kao što možemo prijetiti iz same godine izdanja, Ampère dodjeljuje epitet renesanse upravo karolinškom razdoblju, istom dijelu povijesti koje kao tamno i mračno klasificiraju i humanisti, i Michelet i Burckhardt. Možemo se pozvati i na Le Goffovo djelo *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, knjigu koja je pokušala pokazati kako po određenim kriterijima srednji vijek i renesansa nisu različito razdoblje.³⁵ Točnije, on ustvrđuje određenu licemjernost autora koji su renesansu predstavljali razdobljem napretka i svjetlosti naspram nazadnog i mračnog srednjeg vijeka, pokazujući kako razne inovacije na području tehnologije, kulture, filozofije ili društva zapravo nisu bile toliko značajne sve do 18. ili 19. stoljeća.³⁶ S tim argumentima, on „Renesansu s velikim R“ spušta s pijedestala posebnosti i stavlja u status jednako vrijednih, višebrojnih „renesansa s malim r“. Upravo u tom *legofovskom* smislu renesanse kao obnove i procvata na nekom kulturnom polju (u slučaju ovog rada, pismenosti) možemo biti slobodni koristiti pojam renesanse, kreirajući konačnu sintagmu karolinška renesansa. Međutim, iako je pojam semantički opravdan, moramo vidjeti je li održiv i sadržajno.

U novije vrijeme historiografija srž rasprave, pogotovo što se tiče same pismenosti, u pitanju kontinuiteta između Merovinga i Karolinga.³⁷ Tradicionalnu sliku „mračnog razdoblja“ naspram sjajne i pismene rimske civilizacije, koju baštinimo od renesansnih autora, te zatim prosvjetiteljstva i Edwarda Gibbona kao povjesničari relativno dugo ne držimo više istinitom.³⁸ Naime, ako pronađemo smislen kontinuitet između pismenosti Merovinškog i Karolinškog vremena, pa čak i ako pronađemo kontinuitet ideje renovacije i obnove, implicitno smo automatski odbacili i samu ideju Karolinške renesanse, s obzirom na to da metodološki klasificiranje jednog razdoblja dobom renesanse ili obnove zahtjeva značajan odmak, preporod ili promjenu naspram prethodnog razdoblja. S programatskog i ideološko-idejnog aspekta, diskurs o potrebi za obnovom kulture i/ili pismenosti nije novina, već ideja koja je bila prisutna

³⁴ Većina svjetskih rječnika i enciklopedija pod natuknicom renesansa korespondira s tim razdobljem. Primjera je mnogo, te tu donosimo par najrelevantnijih:

<https://www.britannica.com/event/Renaissance>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/renaissance>

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=52451> (Pristup: 10.4.2023)

³⁵ Jaques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, (Zagreb: TIM press d.o.o., 2015) 63 – 79.

³⁶ Jaques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, 79 – 104.

³⁷ Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) 1 – 3.

³⁸ O koncepciji „mračnog razdoblja“, vidi: Janet Nelson, „The Dark Ages“, *History Workshop Journal* 63 (2007): 191 – 201.

u raznim predkarolinškim europskim zajednicama – primjerice, unutar samog franačkog društva za vrijeme Merovinga, u Vizigotskoj Španjolskoj, kao i u Anglo-Saksonskoj engleskoj, najbolje oprimjereno upravo u tekstovima Bede Časnog.³⁹ Cijeli niz edikata o discipliniranju ponašanja ljudi postoji i iz merovinškog perioda.⁴⁰ Međutim, postoji li značajna razlika u razdoblju karolinške dinastije? Vjerujemo da postoji, poglavito s obzirom na ono o čemu će i biti riječi – samom količinom promjena i značajem usmjerenja koji se pojavio.

Zbog njegovog glasa kao jednog od najpoznatijih svjetskih medievista, ne bi bilo pravedno preskočiti mišljenje Jaquesa Le Goffa. On je pitanju karolinške renesanse posvetio poglavlje u svojoj knjizi *Intelektualci u srednjem vijeku*, naslovljeno „Je li bilo karolinške renesanse?“⁴¹ Iako se radi o usputnom poglavlju u knjizi koja se uglavnom bavi tematikom 12. stoljeća, ne možemo ga preskočiti upravo zbog Le Goffove decidiranosti u tome da karolinška renesansa ne postoji. Jedna od glavnih teza koje on iznosi za protivljenje terminu „renesanse“ upravo je to što skriptoriji (za koje priznaje da rade u većem obujmu nego prije) ne proizvode zapravo ništa originalno.⁴² Druga zamjerka koju Le Goff iznosi bavi se dosegom karolinške renesanse – to jest, prigovara joj zatvorenost u samostane, samostanske škole, te zapravo to da je sužena na malen krug odabranih.⁴³ Janet L. Nelson, vrlo slično kao i Le Goff prije nje, zaključuje da ipak treba ograničiti važnost dosega Karolinške renesanse zbog toga što ona nije prodrla u „treći stalež“, to jest u živote običnih laika.⁴⁴ Prema njenoj tezi, renesansu treba zadržati u okvirima vjerske kulture u kojoj su dominirali crkvena elita, samostani i dio aristokracije – dok su se u pučkoj kulturi vjerske i političke ideje i prakse razvijale svojim, zasebnim tempom. Upravo slične kritike kao i Le Goff, Nelson svojim idejama predstavlja korpus negatora učinkovitosti i djelatnosti karolinške renesanse, argumentima koji su karakteristični za historiografiju koja se bavila ovom problematikom u drugoj polovici 20. stoljeća. Dakle, dva autora – vrlo slične zamjerke o „elitizmu“ karolinške renesanse.

Naravno, prije kritike treba uzeti o obzir kada su studije objavljene: Nelson svoju izdaje 1977., dok je Le Goffova monografija objavljena još davnije 1957. godine (u drugom,

³⁹ Giles Brown, „Introduction: the Carolingian Renaissance“, U: *Carolingian Culture: emulation and innovation*, ur. Rosamond McKitterick, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 2.

⁴⁰ Giles Brown, „Introduction: the Carolingian Renaissance“, 6.

⁴¹ Jaques Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, 37 – 41.

⁴² „Redovnike koji ih u samostanskim *scriptoria* marljivo prepisuju (misli se na knjige općenito, op.a.) tek površno zanima njihov sadržaj – njima je bitan mar, utrošeno vrijeme, i trud uložen u pisanje.“ U: Ibid. 40.

⁴³ *Sažetak njegove misli o tome sažet je u nekoliko rečenica, za koju bi danas mogli reći da je redukcionistička, pa čak i historiografski neprihvatljiva: „Za te kršćane, u kojima još čuči Barbarin, znanje je bogatstvo. Treba ga brižno čuvati. Zatvorena kultura, zatvoreno privređivanje. Umjesto da sije, karolinška renesansa zgrće. Može li preporod biti škrt? U: Ibid. 41.*

⁴⁴ Janet Nelson, „On the Limits of the Carolingian Renaissance,” *Studies in Church History* 14 (1977): 68.

dopunjenom izdanju 1985.), dakle prije iscrpnih i nemjerljivo važnih studija Rosamond McKitterick, te zatim novijih istraživanja u 21. stoljeću. To je bitno zbog rezultata njenih istraživanja, koja opovrgavaju optužbe o ograničenjima „renesanse“ (ili negiranje njenog samog postojanja), to jest, novija historiografija sve češće ističe važnost i/ili ulogu koju je čak i „treći stalež“ (ukupno stanovništvo) imao u pismenosti, te utjecaj koji je pismenost imala na njega kao objekt. Ono što Le Goff implicitno iznosi kao semantičko poimanje renesanse (bitno je napomenuti da on taj pojam nikad striktno ne definira) zapravo se bavi kreacijom nečeg novog, originalnog: „Intelektualci XII. stoljeća živo osjećaju da stvaraju nešto novo, da su novi ljudi, a ne znači li preporod upravo taj osjećaj da se ponovno rađamo?“⁴⁵ Treba ipak istaknuti kako je sama rasprava o karolinškoj renesansi depozicionirana s originalnog aspekta. Naime, usporedba s kultivacijom znanja među pukom ili širim masama stanovništva kasnijih razdoblja obnova ili *renesansi* prije svega metodološki je izrazito nezahvalna. Uzmemo li period 12. stoljeća koji Le Goff ističe kao „istinsku renesansu“ i usporedimo razinu pismenosti s periodom od tristotinjak godina ranije (8 – 9. st, kada se tradicionalno pozicionira karolinška renesansa) te na čisto anegdotalnoj razini usporedimo pismenost današnjeg vremena (dakle, 21. stoljeća), te pismenost tristotinjak godina prije (u 18. stoljeću) – jasno je kakvi će rezultati biti, te je također jasno koliko je takva usporedba neprihvatljiva.

Čak ako izuzmemo i taj argument, treba ustvrditi cilj karolinške renesanse, „projekta“ koji je od strane elite bio vrlo jasno definiran. U jednom od programatskih tekstova planirane karolinške obnove *Epistola de litteris colendis*, ističe se upravo važnost *proučavanja slova*, to jest pismenosti: *Et bene novimus omnes, quia, quamvis periculosi sint errores verborum, multi periculosiores sunt errores sensuum. Quamobrem hortamur vos litterarum studia non solum non neglegere, verum etiam humillima et deo placita intentione ad hoc certatim discere, ut facilius et rectius divinarum scripturarum mysteria valeatis penetrare.*⁴⁶

Jasno se iz teksta može iščitati ono što je bilo najvažnije: pismenost, a ne kreiranje novog znanja – „Svi znamo da su greške riječi opasnije od greški razumijevanja“. Ako prihvatimo Karlovu nakanu unapređivanja i obnove pismenosti kao glavni cilj njegove obnove, teško je negirati njene rezultate. Često se u literaturi ističe izračun od otprilike 1800 knjiga ili fragmenata sačuvanih iz merovinškog razdoblja pa do 800. godine, dok je samo 9. stoljeće produciralo otprilike 9000 danas sačuvanih knjiga ili fragmenata.⁴⁷ Dakle, glavna razlika

⁴⁵ Ibid. 42.

⁴⁶ *Karoli Magni Capitularia*, MGH LL 1, 52 – 53.

⁴⁷ Taj izračun donosi više autora, uz određene razlike. Figura uglavnom varira između brojeva 7 i 9 tisuća. Vidi: Marios Costambeys, Matthew Innes, Simon MacLean. *The Carolingian World*, 16.

između pismenosti i kulture Merovinškog i Karolinškog doba upravo je u opsegu i veličini samog „karolinškog eksperimenta“.

Što se tiče prodora obrazovanja u šire krugove društva, iako se to ističe kao kritika *renesanse*, karolinško doba zasigurno predstavlja odmak. Drugi važan dokument koji se uzima programatskim za karolinšku renesansu svakako je poznati *Admonitio generalis*, u kojem nalazimo naznake carske nakane za educiranjem šireg dijela laika. Najosnovnija razina obrazovanja zahtijevala je da kumovi djeteta koje je trebalo biti kršteno demonstriraju sposobnost naučiti svoje kumče molitve *Oče Naš* i *Vjerovanja* (naravno, na latinskom).⁴⁸ John Contreni ističe da iako su izvori za to doista oskudni, škole seoskih župa zasigurno su pružale neku vrstu edukacije djeci slobodnih ljudi, kao i djeci seljaka.⁴⁹ Navodi primjer pisanja opata Angilberta, koji je smatrao da bi čak žene i djeca sedam zajednica oko samostana Sv. Riquiera aktivno sudjelovala u liturgiji, pa čak i primjer da su neki laici naučili dovoljno latinskog da su mogli voditi rasprave sa školovanim monasima.⁵⁰

Jedan od boljih primjera sačuvane zbirke samostanske arhivske građe predstavlja samostan sv. Gala u današnjoj Švicarskoj (*Abtei St. Gallen*).⁵¹ Uz ogromnu važnost koju takav korpus predstavlja za istraživanja paleografije, diplomatike, društvene i drugih povijesti, glavnu bit koja je nama važna za kontekst ove teme također ističe i sama McKitterick: pismenost tog područja ne može biti usko vezana uz samostan – naime, riječ je o pismenoj zajednici u kojoj postoje različite razine pismenosti, te monasi, svećenici i samostan ukupno igraju samo dio u ukupnoj cjelini, uglavnom u procesu poticanja obrazovanja i pismenosti.⁵² Takav zaključak autorica temelji na istraživanju raznih karakteristika očuvanih dokumenata: diplomatskim elementima isprava, paleografskim karakteristikama različitih pisara, analizom mjesta na kojima su ubicirani datacijom i analizom imena svjedoka. S obzirom na nastanak samostana 747. godine, velika produkcija kvalitetnih isprava u tom razdoblju ne može se objasniti drugačije nego uvozom obrazovanih pisara-monaha s drugih mjesta. Međutim, vrlo

⁴⁸ Joseph H. Lynch, *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe*, (Princeton: Princeton University Press, 1986), 305 – 322. Prema: John J. Contreni, „The Carolingian renaissance: education and literary culture”, U: *The New Cambridge Medieval History: Volume II c. 700-900*, ur. Rosamond McKitterick, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) 715.

⁴⁹ John J. Contreni, „The Carolingian renaissance”, 715.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ulogu „praktične pismenosti“ kojom se bavimo unutar ovog poglavlja, uzevši samostan Sv. Gala kao relevantan primjer obavila je Rosamond McKitterick. Vidi: Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the written word*, 77 – 126. Također, vidi: Bernhard Zeller, „Charters as Texts and as Objects in Judicial Actions: The Example of the Carolingian Private Charters of St Gall”, U: *Medieval legal process : physical, spoken and written performance in the Middle Ages. – (Utrecht studies in medieval literacy ; v. 22)*, ur. Marco Mostert, P.S. Barnwell, (Turnhout: Brepols, 2011) 27 – 39.

⁵² Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the written word*, 126.

brzo mogu se primijetiti lokalne varijacije u paleografiji isprava – koje McKitterick objašnjava lokalnim utjecajem „domaće“ obrazovanih pisara, te što je važnije, velikom broju ljudi koji su bili pismeni u tom području.⁵³ Mjesto sastanaka često potpisano bilo je mjesni *mallus*, to jest javno sudište prema germanskom zakonu. U kombinaciji s brojem potpisanih svjedoka, i tematikom isprava koja se često bavi lokalnim sporovima i presudama, nesumnjivo možemo potkrijepiti gore iznesenu tezu zaključkom kako su samostanski skriptoriji izvršavali ulogu javnih notara, te da je uloga praktične (ili pragmatične) pismenosti bila važna u širem društvu, izvan zidina samostana.

Na tragu toga stoji i zaključak rada Bernharda Zeller. Naime, on ističe važnost pismene dokumentacije pravnih aktivnosti u Alemaniji karolinškog razdoblja (također na primjeru samostana Sv. Gala) – iznoseći time implicitno tezu da bar u tom razdoblju ne možemo govoriti o prevladavajuće usmenoj kulturi.⁵⁴ Također je važna činjenica, što smo prije spomenili u tekstu, da ne možemo govoriti o nekakvom velikom zatvaranju komunikacije i pismenosti unutar institucija ili u striktno privatne sfere – pogotovo ne možemo govoriti o tome da je pismenost bila zatvorena unutar samostana ili crkve, to jest u njihovom monopolu.⁵⁵ To jest, samostansku i općenito crkvenu literarnu aktivnost treba uklopiti u širu javnu „dokumentarnu kulturu“. Ako uzmemo u obzir i prijašnje zaključke kako se ne radi nužno o kontinuitetu iz Merovinškog razdoblja, samostan sv. Gala možemo uzeti kao svojevrsni *case study* utjecaja karolinške renesanse na pismenost jednog područja – što bi moglo predstavljati reprezentativni primjer i za druga područja, od kojih će neka biti zastupljena unutar ovog rada.

Razinu i dostupnost obrazovanja ne možemo uzimati kao jedini indikator različitosti jednog razdoblja od drugog; naime trebamo sagledati i ulogu koju je pismenost imala u društvu – u razdoblju kada na europskom kontinentu dominiraju kulture usmene predaje i pamćenja. U tom pogledu McKitterick čini jasnu distinkciju između onog što definira kao društva kojima je središnju ulogu činila oralna transmisija riječi i pismena transmisija, te kako se ta razlika očituje u kultivaciji potrebnih vještina koje su odvojene za usmenu i pismenu predaju.⁵⁶ Društva koja

⁵³ Ibid. 126.

⁵⁴ Bernhard Zeller, „Charters as Texts and as Objects in Judicial Actions”, 36.

⁵⁵ Uz ovu tvrdnju, autor citiranog rada ističe regionalnu razliku između zapadne i istočne strane Karolinškog carstva (kao imaginarna granica uzima se rijeka Rajna): utjecaj crkve u pismenoj kulturi bio je snažniji na istoku, to jest, vjerojatno na mjestima gdje tradicija kontinuiteta pismenosti nije bila tako snažna (op.a.), što bi ponovno ukazalo na to da su ljudi crkvene provenijencije, uz podršku iz centra, bili nositelji i širili pismene prakse na periferiju. U: Matthew Innes, „Archives, Documents and Landowners in Carolingian Francia”, U: *Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*, ur. Warren Brown, Marios Costambeys, Matthew Innes, Adam Kosto (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 187 – 188.

⁵⁶ Rosamond McKitterick „Conclusion”, U: *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, ur. Rosamond McKitterick (Cambridge: Cambridge University Press, 1990) 321.

definira kao ona u kojima usmena predaja ima dominantnu ulogu su Merovinška Galija, Irska i zajednice koje su njegovale tradicionalno židovsko obrazovanje, dok nasuprot njima stavlja Karolinšku Franačku i Bizantsko carstvo, u kojima su pismeni modeli bili dominantni. Ono što je indikativno za našu raspravu je razlika koja se dogodila na istom području, između razdoblja vladavine Merovinga i Karolinga. Naravno, McKitterick kao i većina autora uvijek navodi postojanje značajne važnosti pisane riječi u predkarolinškom dobu franačke države, međutim, svakako je karolinško razdoblje pisanu riječ koristilo na do tad neviđenoj razini – što je evidentno iz njezine vlastite diferencijacije istog područja, što se tiče dominacije usmene ili pismene predaje, postavljajući karolinšku vlast u rang s kulturnim i političkim baštinikom zapadnog rimskog carstva, Bizantom.

Ono o čemu se raspravljalo u ovom poglavlju može se, kao što stoji i u naslovu, sumirati u jednu rečenicu: Postoji li, dakle, karolinška renesansa? To pitanje nabijeno je sadržajem, jer implicira više stvari: što bi uopće bila renesansa, i je li to ispravan termin, implicira znatnu promjenu od prijašnjeg razdoblja, koje je u nekom smislu kvalitativno ili kvantitativno „zaostajalo“ u nekom pogledu – u našem slučaju kulturnu razliku Karolinga i Merovinga (ali i ostatka Europe). Način na koji podrazumijevamo to pitanje, naravno, uglavnom je pisana riječ – element koji je u tradicionalnim pogledima razdvajao „civiliziranu“ rimsku baštinu od „barbarske“, koja je rabila usmenu predaju. Također način za evaluaciju je opća kulturna aktivnost: umjetnost, arhitektura te razne ostale metode produkcije. Zbog opsega, ali i sekundarnosti tog pitanja za ovaj rad, nećemo se baviti raznim aspektima karolinške renesanse, već samo onim centralnim za ovaj rad, a to je pismenost i pisana riječ. Na tom planu neosporno je da je riječ o renesansi.⁵⁷ Kao što je navedeno u ovom tekstu, neosporna je neka vrsta kontinuiteta između razdoblja Merovinga i Karolinga, kao i kontinuiteta oba razdoblja s periodom antike, to jest razdobljem Rimskog Carstva i utjecajem galo-rimske aristokracije. Međutim, Karolinški period se razlikuje od prethodnog i kvantitativno i kvalitativno – sam broj sačuvanih tekstova nemjerljivo je veći, a sadržajno uključuje kvalitetnije prepisivanje novim izvještačenim pismom (karolinom), kao i autorske radove koji sežu čak do poezije, za koju povjesničari tvrde da je dokaz naprednosti pismenog kruga u kojem se pojavljuje. Neki kritičari pojma „Karolinške renesanse“ prihvataju prije spomenuta dostignuća, međutim izlažu kritici otvorenost i dostupnost tih dostignuća, te tvrde da je obrazovanje i pismenost zapravo ostala u zatvorenom krugu visoke aristokracije i klera. Kao što smo pokazali na nekoliko primjera

⁵⁷ S obzirom da smo u uvodnom dijelu razriješili i pojasnili problematiku terminologije riječi renesansa, autor teksta smatra da je onda opravdano nadijeliti opisivanom razdoblju naziv „karolinška renesansa“, za razliku od *renovatio* ili preporod, kao što su neki autori to običavali.

suvremenih istraživanja, ta tvrdnja jednostavno više ne stoji. U karolinškom uređenju države pismenost nije bila isključivo privilegija prvog i drugog staleža, već efektivno sredstvo administracije u koji je bio uključen i najširi sloj stanovništva – pasivno ili aktivno.

Od istraživanja Rosamond McKitterick imamo primjer jedne vjerske, monaške institucije i njene aktivne uloge kao središta ili posredništva pismenosti, koja kapilarno okuplja, ali je i ovisna o laičkom stanovništvu u svojoj okolini. S druge strane, Marios Costambeys na svom istraživanju pismenosti ranosrednjovjekovne Italije ukazao je na brojnost zapisa laičke provenijencije, te samostansku ulogu kao svojevrsnog arhiva, ili protoinstitucije onoga što će se kasnije nazivati *loci credibilia*. Ono što se naziva *practical literacy* (praktična pismenost), bilo je od prvoklasne važnosti u tom razdoblju. Dakle, možemo govoriti o vrlo snažnom poticanju pismenosti od strane centralne vlasti, što je svakako imalo snažnog odjeka među stanovništvom i njegovim svakodnevnim životom, sve do najširih masa. Ukratko, možemo reći kako je fenomen nazvan *Karolinška renesansa* svakako opravdanog naziva te je neupitno stvaran proces koji se odvijao, programatski definiran i smišljeno izvršen iz središta vlasti – s jednim od najvažnijih ciljeva, obnovom pravilne i uporabljive pismenosti, uspješno ostvarenim.

2.2 Karolinška renesansa na hrvatskom povijesnom prostoru

Ako smo u prethodnom dijelu poglavlja uspješno definirali i objasnili opravdanost korištenja pojma Karolinške renesanse, shodno tome treba definirati kontekst i postojanje utjecaja Karolinškog središta na hrvatski povijesni prostor, poglavito na području pojave pismenosti u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj kneževini, upravo u najdavnijem razdoblju 8. i 9. stoljeća, kada iz razdoblja tmine niče prvi korpus hrvatske pisane riječi na latinskom jeziku.⁵⁸ Na hrvatskom povijesnom prostoru, pogotovo na teritoriju pod vlašću hrvatskih knezova, utjecaji karolinške renesanse jasnije su vidljivi nego na područjima gdje imamo veći kontinuitet

⁵⁸ Kako je to pjesnički izrekao Radoslav Katičić, „najstariji tekstovi hrvatske pismenosti (bili su, op.a.) urezani u krhotine kamenoga crkvenog namještaja“. To jest, ulomak oltarne pregrade s imenom kneza Trpimira, koji se uz Trpimirovu darovnicu (koja ipak nije sačuvana u originalu, za razliku od ulomka oltarne pregrade) uzimaju kao dva najstarija svjedočanstva pismenosti prostora hrvatske srednjovjekovne države. Dok se prema suvremenoj dataciji Mirjane Matijević Sokol Trpimirova darovnica smješta u 840. godinu, ulomak oltarne pregrade smještamo između 845. i 864. godine. Vidi: Radoslav Katičić, *Litterarum Studia. Književnost i naobrazba ranog hrvatskog srednjovjekovlja*, (Zagreb: Matica hrvatska, 2007) 321 – 324.

s antičkom tradicijom. Naravno, gradska središta Dalmacije baštine neku vrstu tradicije pismenost i kulture s prijašnjim razdobljem, ili je stječu putem drugačijih veza.⁵⁹ Međutim upravo dalmatinsko zaleđe, na kojem je i bila smještena srednjovjekovna hrvatska država, ponajbolje otkriva utjecaje Karolinga. Pitanje postojanja Karolinške renesanse, kao fenomena koji je utjecajem iz franačkog centra na hrvatskom povijesnom prostoru uzdigao pismenost i druge kulturne aktivnosti, neodvojivo je povezan s problematikom pokršćavanja Hrvata.⁶⁰ Ako dakle prihvatimo franačku teoriju pokršćavanja kao najvjerojatniju,⁶¹ te (kao što je u prethodnom poglavlju izrečeno) prihvatimo opstojnost karolinške renesanse, onda se logički nameće pitanje transmisije utjecaja i ostvarenja karolinške renesanse na hrvatski povijesni prostor.

Jedan od većih poticaja istraživanju Karolinških utjecaja unutar hrvatskog povijesnog prostora bila je izložba Hrvati i Karolinzi početkom 2000-ih godina, održane u sklopu šireg europskog projekta *Charlemagne: The making of Europe*.⁶² Naime, u razdoblju historiografije socijalističke Jugoslavije tendencija je bila preuveličavati važnost bizantskog utjecaja, prema napisima Konstantina Porfirogeneta u *De administrando imperio*, naspram „neprijateljske države iz Drugog svjetskog rata“, to jest naroda germanskog jezika u Karolinzima – ukratko, na ideološkoj osnovi ranosrednjovjekovna hrvatska („jugoslavenska“) povijest se pokušala

⁵⁹ Zanimljiva je teza Nevena Budaka, koji povezuje rast pismenosti i arhitekturne aktivnosti u dalmatinskim gradovima u drugoj polovici 8. stoljeća s vremenom Konstantina V. Kopronima, te revitalizacije osjećaja pripadnosti rimskom identitetu među elitom. Vidi: Neven Budak, „One more Renaissance? Dalmatia and the revival of the European economy“, U: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš (London, New York: Routledge, 2018) 174 – 191.

⁶⁰ Problematika pokršćavanja ili kristijanizacije Hrvata tema je koja je izazivala, a i dalje izaziva širok korpus radova. Radi ograničenja prostora, valja napomenuti nekoliko mišljenja vezanih uz središta iz kojih je ranosrednjovjekovni hrvatski korpus bivao pokršćavan. Uz izuzetak danas teško prihvatljive teze o pokršćavanju iz Carigrada, o kojoj je pisao Konstantin VII. Porfirogenet u DAI, popularna teza je bila i ona o misionarskim aktivnostima svećenstva iz dalmatinskih gradova (Daniele Farlati, Ivan Lučić, Franjo Rački, Miho Barada, Dominik Mandić i drugi). Teza koje je danas prihvaćenija govori o kristijanizaciji proizašloj uz utjecaj franačkih misionara i/ili djelovanje Akvilejske patrijaršije. Primjerice, tako i u suvremenoj historiografiji, povjesničar Trpimir Vedriš piše: „U tom kontekstu tek je »franačko« razdoblje označilo povijesni trenutak hrvatske povijesti u kojem je kristijanizacija postala ireverzibilan proces.“ U: Trpimir Vedriš, „Pokršćavanje i rana kristijanizacija Hrvata“, U: Nova zrak u europskom svijetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku, ur. Zrinka Nikolić Jakus, (Zagreb: Matica hrvatska, 2015) 198.

O tezi franačkog utjecaja pri pokršćavanju, usp. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, (Zagreb: Školska knjiga, 1975) 203.

⁶¹ Vidi prethodnu fusnotu.

⁶² O širem utjecaju izložbe Hrvati i Karolinzi, ali i o tome kako je došlo do nje i njenim rezultatima Vidi: Danijel Džino, „From Byzantium to the West: “Croats and Carolingians” as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia“, U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur. Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2018); Trpimir Vedriš, „Afterword “Croats and Carolingians”: Triumph of a New Historiographic Paradigm or Ideologically Charged Project?“ U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur. Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2018); Ante Milošević, „Rezultati izložbe “Hrvati i Karolinzi,” *Starohrvatska prosvjeta* III 27 (2000): 301 – 309.

jugoslavizirati.⁶³ Mlađa generacija (Danijel Džino u svom radu ističe Antu Miloševića, Nikolu Jakšića, Mladena Ančića i Miljenka Jurkovića kao srž projekta, uz počasni spomen Nevena Budaka i Vladimira Sokola) naslijedila je stariji trio Nade Klaić, Stjepana Gunjače i Dušana Jelovine shvaćajući hrvatski povijesni prostor u 8. i 9. stoljeću kao vrstu „graničnog prostora“, na kojem se sukobljavaju interesi istočnog i „novog“, zapadnog carstva. Iako je u i toj novoj fazi historiografiji postojalo neslaganje između istraživača (kao što postoji i danas), važna je činjenica da se počela davati važnost materijalnim izvorima, koji su do tada uvijek bili u servilnom položaju pisanima (poput *De administrando imperio*).

Jedno od glavnih područja na kojima se očituje istraživanje karolinškog utjecaja svakako je analiza materijalnih ostataka u vidu povijesti umjetnosti. Jedan od glavnih zagovaratelja karolinškog utjecaja, pogotovo na području sakralne arhitekture, svakako je Miljenko Jurković, još od sredine devedesetih godina 20. stoljeća.⁶⁴ Iako zbog fokusa tematike ovog rada na aspekt pismenosti ne bi bilo primjereno duboko zadirati u ostale vrste materijalnih izvora, u kontekstu ovog poglavlja koje podržava tezu opstojnosti karolinške renesanse treba upozoriti na nekoliko stvari. Primjerice, on ističe *westwerk* i troapsidalno svetište kao specifične elemente hrvatske crkvene arhitekture 9. stoljeća, pritom ističući kako je upravo *westerk* jedan od tipičnih proizvoda karolinškog svijeta te da na istočni Jadran nije mogao doći doli karolinškim utjecajima.⁶⁵ Jurković nije bio prva osoba koje je upozoravala na karolinške utjecaju na primjeru fenomena *westerka* u hrvatskoj historiografiji, već je to bio Tomislav Marasović, ne nazivajući ga tim imenom – ali opisujući isti fenomen.⁶⁶

Napokon, treba spomenuti istraživački rad Mirjane Matijević Sokol. Neosporiva je činjenica njeno neprestano zalaganje za smještanja najranije hrvatske kulture u prostor onoga što se naziva zapadna civilizacija, što je potaknuto nesumnjivim franačkim utjecajima; da parafraziramo riječi Matijević Sokol: hrvatska latinska pismenost upravo je nastala poticajem benediktinaca, „prosvjetitelja“ srednjeg vijeka, kada su se pojavili prvo u Rižinicama, zatim drugim središtima. Latinska pismenost bila je jedna od graditeljskih djelatnosti za hrvatsku

⁶³ Danijel Džino, „Croats and Carolingians as a Paradigm,” 19 – 22.

⁶⁴ Opus Miljenka Jurkovića koji se bavi karolinškim utjecajem na hrvatsku srednjovjekovnu arhitekturu zaista je širok. Člankom iz 1995. „Franačka teza“ nalazi se na vrhuncu – čak tvrdeći da je crkva sv. Donata u Zadru produkt franačkog utjecaja. Vidi: Miljenko Jurković, „Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj“, U: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995), 117 – 121.; Miljenko Jurković, „Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici“, *Starohrvatska prosvjeta III* 22 (1995) 55 – 80.

⁶⁵ Miljenko Jurković, „Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj“, 119.

⁶⁶ Tomislav Marasović, „Carolingian Influence in Early Medieval Architecture in Dalmatia“, U: *Actes du XIXe Congres d'histoire de l'art* (Paris, 1958): 119 – 120.

srednjovjekovnu državu, organiziranu po franačkim uzorima.⁶⁷ Osim opisnog prikaza, nudi konkretne zaključke o sličnosti diplomatskih aspekata na temelju analize isprava, poglavito na primjeru Trpimirove darovnice. Za nju zaključuje kako posjeduje razne elemente ranokršćanske tradicije koji su posredovanjem franačke kancelarije dospjeli u hrvatsku diplomatsku tradiciju.⁶⁸ Uz Mirjanu Matijević Sokol možemo spomenuti i rad supruga, Vladimira Sokola, koji se bavi temama arheološke provenijencije.⁶⁹

Kao jedan od konkretnijih učinaka i djelovanja franačke misije na hrvatsko područje bilo je osnivanje dvorske škole za Veneto i Ilirik, koja je bila nadležna upravo za hrvatsko područje.⁷⁰ Dokaz toga nalazimo u kapitularu kralja (zatim kasnije i cara) Lotara I. iz 825. godine, zvanom *Capitulare Olonnense*.⁷¹ Lotarov plan bio je uspostaviti centre obrazovanje kako bi obnovio učenost koja je bila „svuda u potpunosti ugašena“.⁷² Sustav škola utemeljen 825. trebao je imati kapilarno djelovanje, te je svaka od škola lociranih u centrima trebala širiti svoj utjecaj i nauk, s centrom smještenim u Paviji. Geografski, taktički su odabrane lokacije koje su bile pristupačne iz najviše smjerova, najvećem broju ljudi – tako je Firenca odabrana za toskansku regiju, Fermo za Spoleto, a Cividale del Friuli (hrv. *Čedad*) kao ključni bastion karolinške istočne granice (vidi prilog 1.).⁷³ Iako za konkretan slučaj škole u Čedadu nemamo izvora o sadržaju, planu i programu učenja koje se u njemu odvijalo, iz sličnih karolinških škola imamo spoznaju kako su se pogotovo samostanske škole instruirale u svrhu komunikacije s vanjskim svijetom, kako bi bile (ono što i Stofferahnov članak ocrtava), točke pismenosti unutar prostora, koju tu pismenost trebaju širiti dalje.⁷⁴ Upravo u Aachenskom monaškom

⁶⁷ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 84.

⁶⁸ Ibid. 87.

⁶⁹ Kao primjer, vidi: Vladimir Sokol, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia: A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, sv. 36, ur. Florin Curta, (Leiden – Boston: Brill, 2016); Usp. Vladimir Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština. Bibliotheca Historia Croatiaca* sv. 86, (Zagreb: Meridijani, 2019).

⁷⁰ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 112; usp. Radoslav Katičić, *Litterarum Studia*, 351.; Mladen Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001) 66 – 67.

⁷¹ *De doctrina vero, quae ob nimiam icuriam atque ignaviam quorundam praepositorum, cunctis in locis est funditus exstincta, placuit ut sicut a nobis constitutum est, ita ab omnibus observatur; videlicet ut ab his qui nostra dispositione ad docendos alios per loca denominata sunt constituti, maximum detur studium, qualiter sibi commissi scolastici proficiant, atque doctrinae insistant, sicut, praesens exposcit necessitas. Propter oportunitatem tamen omnium apta loca distincte ad hoc exercitium providimus, ut difficultas locorum longe positorum, ac paupertas, nulli foret excusatio.* U: *Hlotharii Capitularia Italica*, MGH Capit. 1, 327.

⁷² O Lotarovoju strategiji uspostave obrazovanja i konsolidacije moći putem nje, vidi: and Steven Stofferahn, „Renovatio Abroad: The Politics of Education in Carolingian Italy”, U: *Discovery and Distinction in the Early Middle Ages: Studies in Honor of John J. Contreni*, ur. Cullen J. Chandler, Steven A. Stofferahn, (Kalamazoo: Medieval Institute, Western Michigan University, 2013) 149 – 163.

⁷³ Steven A. Stofferahn, „Renovatio Abroad“, 155.

⁷⁴ John J. Contreni, „Carolingian Monastic Schools and Reform”, U: *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West*, ur- Alison I. Beach, Isabelle Cochelin, (Cambridge: Cambridge University Press, 2020) 454.

dekretu iz 817. godine pronalazimo da bi *docti fratres* trebali komunicirati s tuđincima.⁷⁵ U istom kontekstu, nije teško zamisliti obrazovane benediktince na misionarskim zaduženjima u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj, te njihovu ulogu kao prvih naznaka kršćanstva u hrvatskom zaleđu, te njihovog djelovanja kao „agenata“ širenja pismenosti i obrazovanja, pogotovo nakon uspostave prvih benediktinskih samostana na tom području, koji su djelovali kao nastavak te mreže obrazovanja (naime, poznato je da su samostani bili u stalnoj komunikaciji i razmjeni, te bi samim time benediktinski samostani unutar Hrvatske održavali veze s onima sa zapada).⁷⁶ Među ostalim, i unutar hrvatske historiografije (iako ipak ove zaključke, zbog nedostatka izvora, možemo samo zadržati na razini pretpostavke) prihvaćena je uloga „Lotarove škole za Veneto i Ilirik“ kao mjesta iz kojeg je teklo pokršćavanje i širenje pismenosti.⁷⁷ Upravo u toj langobardsko-karolinško-talijanskoj konekciji vjerojatno i treba tražiti naznake prve (masovnije) pismenosti na hrvatskom prostoru, kao ključu koji razotkriva čitavu zagonetku izazvanu nedostatkom drugih izvora. U isto vrijeme, predstavlja odličan primjer sinteze političko-kulturnih utjecaja na hrvatski prostor, što je bilo jedno od glavnih „miroljubivih oružja“ karolinške ekspanzionističke politike.

Nesumnjiv odjek karolinška renesansa dala je na području pismenosti. Najstarija hrvatska pismenost upravo je ona epigrafske baštine.⁷⁸ Upravo su epigrafski nalazi intrigantni zato što naspram knjiga, pisama i sličnih nalaza jer u suštini nisu namijenjeni kako bi bili dostupni za čitanje i promatranje od strane pismene elite, već su se nalazili na javnim mjestima (poput crkava, gradskih znamenitosti i sl.) te su bili dostupni najširem puku. Natpisi u kamenu djelovali su upravo kao kratki komunikacijski tekstovi između visokih dostojnika svjetovnih vlasti i crkve prema općem pučanstvu.⁷⁹ To se upravo očituje u njihovoj kratkoći, izboru leksika primjerenog za što šire razumijevanje te ustaljenim formulama koje su pripomagale razumijevanju. Štoviše, epigrafsku baštinu na hrvatskom području, osim iz aspekta kulture pismenosti i njenog razvitka, možemo promatrati kao i svojevrzne „markere prostora“, biljege koji markiraju glavne vladarske i crkvene punktove na krunskim posjedima u hrvatskoj

⁷⁵ *Synodi secundae Aquisgranensis decreta authentica*, U: Kassius Hallinger, ur., *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sv. 1., (Rim: Cura Pontificii Athenaei Sancti Anselmi de Urbe Editum, 1963) 471 – 481.

⁷⁶ Što je zapravo vidljivo ako uzmemo i sama imena najstarijih spomenutih opata i redovnika, koja su germanskog podrijetla, kulturne predloške i druge stvari u obzir, što je i jedan od fokusa analize ovog rada.

⁷⁷ Mirjana Matijević Sokol, *Studia mediaevalia selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*, (Zagreb, FF Press, 2020) 42; Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, (Zagreb: Matica hrvatska, 2006) 15.

⁷⁸ I danas najkompletniji korpus prikupljenih i kritički izdanih preslika hrvatske latinske epigrafske baštine predstavlja monografija Vedrane Delonga. Vidi: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996)

⁷⁹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 34.

kneževini.⁸⁰ Upravo nam taj najraniji oblik hrvatske pismenosti otkriva i važnu činjenicu: pronalazak imena crkvenih veledostojnika, koja svojim germanskim oblicima odaju langobardsko (ili franačko) porijeklo. To su upravo ninski opat Teudebert, biskup ninski i splitski Teodozije, kao i prezbiter (đakon) Gumpert.⁸¹ Na prvi pogled očit je upliv značajnog broja povijesnih subjekata imenima iz germanskog korpusa, upravo u trenutku kada se pojavljuju prvi dokazi pismenosti u hrvatskoj kneževini.

Svakako jedan od vidljivijih tragova baštine karolinškog utjecaja na hrvatsku povijest upravo je pojava i uporaba karolinške minuskule. Iako u ovom poglavlju sustavni prikaz pojave karoline ipak nije primarni cilj, za potrebe dokazivanja utjecaja karolinške renesanse bitno je razmotriti teze o pojavi karolinške minuskule. Naime, postoje različite teze o nastanku ovog pismo, te nisu sve povezane s reformnim djelovanjem povezanim uz karolinšku dinastiju – teza koja je ključna kako bi u ovom radu bilo moguće iskoristiti karolinu kao dokazni materijal. Još od starijeg vremena historiografija je bila u nedoumicama o porijeklu karolinške minuskule. Theodor Sickel tako je u 19. stoljeću tvrdio da je karolina porijeklom iz Rima (na temelju njegove teze da je vatikanski kodeks *Liber Diurnus*) pisan karolinom, dok su Leopold Delisle i Ludwig Traube vjerovali u porijeklo iz karolinškog miljea.⁸² Treba istaknuti kako su Delisle i Traube bili proponenti porijekla karoline s mjestom na zapadu carstva, to jest na području današnje Francuske. Drugu stranu predstavljaju Karl Menzel i Hubert Janitschek, koji podržavaju tezu o nastanku karoline u istočnom djelu carstva, to jest kao produkt djelovanja palatinske škole u Aachenu.⁸³ S druge strane, Rosamond McKitterick karolinu sagledava ne kao novonastalu ili izniklu iz nekakvog reformnog utjecaja, već kao konačan produkt evolucije pisma, koje je započelo u kasnom rimskom carstvu, trajalo za vrijeme Merovinga te kulminiralo u karolini u drugoj polovici 8. stoljeća. U tom procesu ističe važnost samostana Corbie kao centra u kojem je karolina „usavršena“, pritom zanimljivo je da karakterizira tezu o postanku karoline u skriptoriju samostana u Toursu pod vodećim utjecajem Alkuina „totalnom besmislicom“.⁸⁴

⁸⁰ Vedrana Delonga, „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“, U: *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, ur. Vedrana Delonga, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001) 76.

⁸¹ Gumpertovo ime pojavljuje se četiri puta, u četiri različita nadvratnika pronađenih na lokalitetu kompleksa sv. Marte u Bijaćima, dva puta je intituliran kao prezbiter, jednom kao đakon, a jednom (zbog oštećenosti nalaza) nalazi se bez titule.

⁸² Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, (Zagreb: Školska knjiga, 1972) 86.

⁸³ *Caroline*, <https://spotlight.vatlib.it/latin-paleography/feature/15-caroline> (Pristup: 24.3.2023.)

⁸⁴ Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians 751-987*, (London: Routledge, 1983) 156 – 158; Pod sintagmom „totalna besmislica“ McKitterick misli (i citira) djelo Stanleya Morisona: Stanley Morison, *Politics and Script: Aspects of Authority and Freedom in the Development of Graeco-Latin Script from*

Iako karolinška minuskula možda nije odmah zaživjela na hrvatskom području, ona svakako (kao i na primjeru drugih zemalja Europe u kojima se koristila) svakako i dalje predstavlja karolinšku baštinu čvrsto ukorijenjenu u vrijeme Karolinške renesanse. Karolina, kao izvještačeno pismo, upravo obiluje karakteristikama koji bi ju svrstali u produkt razdoblja planske obnove. Odlikuju ju pravilna, jasna, i čitka i pomno oblikovana slova, bez nepotrebnih ukrasa, s ligaturama koje ne mijenjaju pretjerano sam izgled slova.⁸⁵ Uz ranije prikazane historiografske zaključke o policentričnom, ali nesumnjivo reformom potaknutom porijeklu karoline, i programatskim tekstovima Karla Velikog u kojima navodi potrebnu za lijepim pisanjem naspram „degeneriranih“ literarnih oblika⁸⁶ - neizbježno je zaključiti kako je karolina, kako ona iz ranijih faza, pa tako ona i iz kasnijih nesumnjivo ostavština kulturnog utjecaja iz franačkog središta i još jedan dokaz živog utjecaja karolinške renesanse na širi europski, pa zatim i hrvatski povijesni prostor.

Na koncu, možemo li govoriti o karolinškoj renesansi na hrvatskom prostoru? Bez previše sumnje možemo zaključiti da je odgovor na to pitanje potvrđan. Kroz razne aspekte i izvore može se valorizirati utjecaj zapadnih tekovina na novostvorenu hrvatsku kneževinu – pod zapadnim smatramo utjecaj rimskog papinstva i papinih pokrovitelja-zaštitnika, karolinških vladara i njihove države. Iako su historiografski i dalje dubiozna pitanja točnog vremena kontakta kršćanstva s našim područjem, a još više vremenom točnog pokrštavanja, nesumnjivo je da razdoblje (kako ga naziva Radoslav Katičić) „dva stoljeća šutnje“ prekidaju prvo suvremeni franački izvori u vidu *Annales regni Francorum*. Prva hrvatska pismenost (koja nije sačuvana u kasnijim prijepisima!) javlja se upravo na kamenu, pod jakim utjecajem sjeverno-italskog stila, posredstvom najvjerojatnije benediktinskih monaha. Te „prosvjetitelje srednjeg vijeka“ teško bi bilo povezati s hrvatskim prostorom ako izostavimo franački političko-kulturni utjecaj. Tome na kraju, na vrlo rudimentaran način, svjedoči i onomastika koju pronalazimo zapisanu. Benediktinci tako započinju svoj put na hrvatskim prostorima, te će kao nositelji pismenosti obilježiti hrvatsku povijest u cijelosti.⁸⁷

the Sixth Century BC, (Oxford: Oxford University Press, 1972), 170 – 171., Također, takva karakterizacija dotiče se (iako ga direktno ne spominje) već spomenutog paleografa Delislea iz 19. stoljeća, s obzirom da je upravo on isticao Alkuina i Tours kao glavne pretpostavke nastanka karolinške minuskule. Prema: *Caroline*, <https://spotlight.vatlib.it/latin-paleography/feature/15-caroline> (Pristup 24.3.2023.)

⁸⁵ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 86.

⁸⁶ *Karoli Magni Capitularia*, MGH LL 1, 52 – 53.

⁸⁷ Vidi: Tomislav Galović, „Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture u srednjem vijeku“, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić, Slavko Slišković, (Zagreb: Dominikanska naklada Istina (Dominikanska baština, knj. 6) i Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. 40), 2009) 777 – 786.; Također: Tomislav Galović, „*Croatia Benedictina: The Croatian Kingdom, Petar Krešimir IV and Ordo sancti Benedicti*“, u: *Abbatissa ingenuitate precipua. The Proceedings of*

Sama suvremena historiografija na temu prisutnosti karolinškog utjecaja danas naginje se u smjeru potvrdnog odgovora. Iako je u razdoblju socijalističke Jugoslavije (a i prije) bilo govora o značajnom utjecaju karolinškog carstva u formiranju hrvatske države i njenog kulturnog identiteta, često su se isticali neki elementi koji su naznačivali tješnje veze s Bizantskim carstvom, u opsegu koji je bio značajno veći nego danas. Današnja historiografija, iako valorizirajući utjecaj bizantskih kulturnih tekovina, ipak u većini elemenata daje prednost utjecajima sa zapada. Treba napomenuti kako pismenost nije jedini element ili vrsta izvora koja bi utvrđivala postojanje takvih kulturnih utjecaja – mnogo je i drugih (poput povijesno-umjetničke analize arhitekture), koji su međutim van fokusa ovog rada. U konačnici, ako prihvatimo zaključke prvog dijela ovog poglavlja, da karolinška renesansa kao fenomen postoji u središnjici carstva, nije teško proširiti horizont takvog fenomena na hrvatski prostor. Razdoblje intenzivnijeg obrazovnog i kulturnog djelovanja u Europi pod utjecajem Karolinga ostavilo je dubinskog traga i na mjestima van središnjice, te je jedno od takvih mjesta i ranosrednjovjekovna Hrvatska. Pitanje kakav je utjecaj bio na drugim perifernim mjestima, te kako se njihova akvizicija tog utjecaja razlikuje od hrvatskog primjera dobit će odgovor u sljedećem poglavlju.

the Scientific Colloquium “The 950th anniversary of the Benedictine Monastery of St. Mary in Zadar (1066-2016)”, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović, (Zadar: University of Zadar & The Monastery of St. Mary in Zadar, 2020) 53 – 74.

3. Hrvatska, Saska i sjeverna Italija – komparativna analiza

Slijedeći u uvodu izloženu komparativnu metodologiju, ovdje ćemo predstaviti komparaciju Saske, sjeverne Italije i Hrvatske kneževine kroz tri kategorije. Prvo, opće karakteristike pismenosti, to jest modele, uzore, žanrove i razne utjecaje. Druga će kategorija komparacije biti prizma karolinške minuskule u tri područja – kao pisma koje je produkt karolinške renesanse, te je putem njega lako pratiti utjecaj karolinškog središta. Treća će kategorija biti epigrafija, kategorija pismenosti koja također odlično prikazuje uzore i utjecaje, a čija je dodatna prednost činjenica da je nalaze lako geografski smjestiti jer, za razliku od paleografskih, većina sačuvanih natpisa i danas se nalazi *in situ* (ili je barem bilo lako odrediti njihovu lokaciju) – a u konačnici, uz pergamenu, „kamen“ je dominantan medij pismenosti ranog srednjeg vijeka.

3.1. Osnovna obilježja i karakteristike pisane kulture

Unutar ovog poglavlja započinjemo komparativno sagledavanje primjera naša tri područja. Ovdje nam je želja upozoriti na osnovne karakteristike *pismenosti*, sličnosti i razlike – političke kontekste utjecaja pismenosti, vjerske, žanrove, tematiku i slično. Zapravo, pokazati narav tradicije pismenosti u ova tri područja.

Prije samoga početka, većini je čitatelja jasno da iz najranijega razdoblja hrvatske povijesti, to jest iz 9. stoljeća jednostavno nemamo sačuvanih isprava ili zapisa u originalu, koje bi mogli s pouzdanjem datirati. Hrvatska (sačuvana!) memorijalno-pisana kultura stupa na scenu na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, u razdoblje kada hrvatska i mađarska kruna dobivaju istog kralja – upravo iz novonastale potrebe kako plemstva, tako i ostalih za dokazivanjem privilegija i stanja na terenu pred novim nadređenima.⁸⁸ Razdoblje je to značajne pisane aktivnosti, te napokon hrvatska srednjovjekovna povijest dobiva svoju pisanu baštinu. Međutim, što se tiče tematike pismene kulture i njene kreacije, to razdoblje nikako ne odgovara našem vremenskom okviru, štoviše, implikacije pismenosti toga doba još manje odgovaraju temi Karolinga. Zato u obzir uglavnom možemo uzeti nejasne tragove koje pronalazimo u kasnijim zapisima. Najbliže su tome Trpimirova i Muncimirova isprava, koje su zapravo

⁸⁸ Mirjana Matijević Sokol, „Political and practical literacy“, U: *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300*, ur. Florin Curta, (London: Routledge, 2021) 410.

tematski povezane (jer druga potvrđuje prvu), a koje nalazimo u prijepisu iz 16. stoljeća (1568.). Iako je autentičnost isprava bila dovođena u pitanje, kao što je već napomenuto, danas prihvaćamo njihovu ulogu kao *actae depravatae*.⁸⁹ Osim njih, znamo za ispravu kneza Mislava koja se spominje u Trpimirovoj ispravi – ali osim toga ne znamo ništa, jer isprava nije sačuvana.⁹⁰

Za bit ovoga rada nije potrebno obrazlagati koji je dio isprava autentičan, koji kasnije umetnut (iako je zgodno napomenuti da se autentičnima drže protokol, arenga i dijelovi naracije), već uzeti u obzir da je samo postojanje pravnog čina koji je datiran u 841. godinu dokaz postojanja pravno-memorijalne kulture u tim ranim razdobljima mlade Hrvatske kneževine. Dolaskom franačkih ili langobardskih monaha i opata (čija imena imamo sačuvana), polako dolazi i memorijalno-pravna kultura koja je u Franačkoj 9. stoljeća bila izrazito razvijena – naime izdavanje privatnih i javnih isprava (u koje, kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, nije bio uključen samo kler, već i velika grupa laika), te njihovih kopija, odnosno prve naznake pojave kartulara.⁹¹ Proces prelaska s usmenog na pisani standard (*Verschriftlichungsprozeß*) nužan je za pojavu kartulara i memorijalno-pravnih zapisa. Sama činjenica da su te isprave zapravo zapisi pravnog čina svjedoči da je najstarija hrvatska pismenost na mekim materijalima, iako nije sačuvana u originalu, bila *praktična pismenost* (*pragmatische Schriftlichkeit*).⁹²

To je slučaj i s ostatkom hrvatskih vladarskih isprava srednjeg vijeka: po latinskim izrazima koji se koriste vidno je da se radi o darovnicama, potvrdama i odlukama (*privilegium, privilegium libertatis, decretum, testamentum, confirmatio, donatio...*).⁹³ Logično je, dakako, da su najsačuvaniji dokumenti upravo oni koji se bave pravnim činom u kontekstu praktične pismenosti; njihova je korist svakako bila najočitija glede budućih pravnih sporova koji su se mogli dogoditi u očuvanju imovine. Upravo u kontekstu toga možemo vjerovati da su elementi datacije, pogotovo pozivanje na franački suverenitet unutar Trpimirove darovnice, zapravo oni

⁸⁹ Za detaljnije o problematici Trpimirove darovnice, vidi: Mirjana Matijević Sokol, „1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25 (2010): 14.

⁹⁰ Pronalazimo samo ove riječi unutar Trpimirove isprave, koje svjedoče postojanju prethodne, Mislavove: *...quas decimas antecessor noster Mislauus dare cepit*. U: CD I, 4.

⁹¹ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 124.

⁹² Nella Lonza, „Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63/5 – 6 (2013): 1204 – 1205.

⁹³ Milko Brković, „Diplomatička analiza Trpimirove i Muncimirove isprave: U počast Mihe Barade“, *Povijesni prilozi* 41 (2011): 88.; Franjo Rački, „Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije“, *Rad JAZU* 35 (1876): 8.

od vjerodostojnih – veći bi poriv za kasnije umetanje podataka bio za elemente specifične imovine.

Što se tiče pisara dvije hrvatske isprave datirane u 9. stoljeće, prvi je spomen onaj prezbitera Martina unutar Trpimirove darovnice, kao sastavljača i pisara.⁹⁴ To je isto tako i najstariji spomen titule kapelana kao voditelja dvorske kancelarije, zapis koji je Nada Klaić koristila kako bi pokazala nevjerodostojnost isprave, tvrdeći kako takva titula nije postojala u 9. stoljeću. Tu su tvrdnju osporili nakon toga Neven Budak i Mirjana Matijević Sokol, tvrdeći kako je ta titula poznata još u 8. stoljeću na području Bavarske, a Matijević Sokol još ističe kako je to jedan od dokaza da je Trpimirova kancelarija funkcionirala po uzoru na franačke kancelarije.⁹⁵ Tako možemo zaista naći primjer Drogona, vanbračnog sina Karla Velikog kako nosi titulu *archicapellanus*, u zapisu iz Metza: „*domnus Drogo archiepiscopus et sacri palate summus capellanus, filius Karoli imperatoris*“.⁹⁶ Historiografija isto tako ističe ulogu pismenih i učenih svećenika na vladarevu dvoru kao *capellu*, koji su bili dio dvora te su sudjelovali u najvažnijim administrativnim funkcijama vladareva dvora – i, što je važno, nisu bili vezani uz specifični dvor, već su pratili pokretni „dvor“, gdje god se vladar nalazio.⁹⁷ Osim što ova usporedba daje još jedan dokaz vjerodostojnosti tvrdnjama da je dvorska kancelarija kneza Trpimira bila organizirana uzorom na franačku, dopušta opravdano sumnjati da je i funkcionirala na takav ili sličan način.

U tome smislu, analiza hrvatske pisane produkcije ovog razdoblja ne može ponuditi previše, no i nedostatak nečega u smislu usporedbe može biti indikativan. Nedostatak može biti uzrokovan dvjema stvarima: ili takvi zapisi zaista nisu postojali, ili su tijekom povijesti uništeni. Gotovo potpuna pustoš ipak nije bila moguća, ako računamo na to da je svaki samostan morao biti opremljen barem najosnovnijom knjižnicom, dok su vjerojatno i vladarski dvorovi posjedovali neku vrstu knjižnice.⁹⁸ Na koji je način funkcionirao dvor, skriptorij, a

⁹⁴ *Ego Martinus, presbyter, capellanus preceptione domini mei ducis memorati rogatus scripsi et manu propria opus compleui, signum manu feci.*

U: CD I, 4.

⁹⁵ Titula koju spominju Matijević Sokol i Budak je *archicapellanus*; Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 90.; Neven Budak, „Hrvati u ranom srednjem vijeku“, u: *Povijest Hrvata. Prva knjiga: srednji vijek*, ur. Franjo Šanjek, (Zagreb: Školska knjiga, 2003) 73.

⁹⁶ *Catalogus Epsicoporum Mettensium*, MGH SS 2, 269.

⁹⁷ Egon Warmers, „Carolingian Pfalzen and law“, *Danish Journal of Archeology* 6 – 2 (2017): 151 – 152.

⁹⁸ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv.1 – opći povijesno – kulturni osvrt*, (Split : Benediktinski priorat Tkon, 1964.) 49.; Ostojić jasno ističe, a mi radi naglašenosti toga da je hrvatska knjiška baština (samostanska) morala biti bogatija nego je očuvano, donosimo: *Bez nje (biblioteke, op.a.) nije mogla biti niti jedna redovnička kuća, jer je regula izričito nalagala, da monasi svakoga dana moraju čitati, i da u korizmi svaki monah ima dobiti kodeks, iz kojeg će učiti. Vladalo je uvjerenje, da je samostan bez knjige isto što i tvrđava bez oružja, pa su knjižnice postale navrednijim blagom samostana. Zato su ulagali mnogo brige, da što više knjiga*

samim time i pismenost hrvatskih kneževa – ne možemo znati. Međutim, temeljem postojećih usporedbi možemo pretpostaviti sličnosti s ostalim franačkim uzorima; pogotovo uzimajući u obzir postojeće sličnosti.

Jedna od većih direktnih poveznica saskog i hrvatskog područja nije u „mrtvoj“ baštini pergamene ili kamena, već živa osoba u obliku Gottschalka iz Orbaisa. Njegov kontroverzan nauk o predestinaciji (u koji u ovome tekstu nećemo ulaziti) pridobio mu je neprijatelje unutar karolinške crkvene strukture, pogotovo od njegovog bivšeg učitelja i opata, Hrabana Maura.⁹⁹ Kao što je već bilo riječi (te je Gottschalk izvrstan primjer toga), djeca saskih plemića početkom 9. stoljeća bila su slana u samostane. Gottschalk upoznaje upravo putem njegova spora s Hrabanom Maurom, te Gottschalkove peticije da bude oslobođen monaškog zavjeta zbog prisilne naravni?? i oblacije kojom je uopće u samostan pristupio, negdje prije smrti Karla Velikog (814. godine).¹⁰⁰ Nakon nekog perioda provedenog u samostanu u Orbaisu, za nas interesantni period Gottschalkova života počinje kada dolazi u kontakt s furlanskim grofom Eberhardom. Unutar hrvatske historiografije često se spominje kako je Gottschalk stigao na Trpimirov dvor poslije protjerivanja s Eberhardovog dvora, nakon što je Eberhard primio Hrabanovo pismo u kojem u kojem se traži zaustavljanje patronskog odnosa prema Gottschalku.¹⁰¹ Većinski se to mišljenje i danas preuzima iz članka Lovre Katića objavljenog 1932. godine, s obzirom na to da je Katić tada izvršio zaista temeljitu istragu priče o Gottschalku u relevantnim izvorima i literaturi. Međutim, u novijoj se inozemnoj historiografiji na tu temu više pažnje pridaje odnosu Eberharda i Gottschalka, te se ističe njihovu intelektualnu razmjenu. Osim što je simpatizirao Gottschalka, Eberhard je do kraja života sačuvao Augustinov *Enchiridion* (knjigu na kojoj je Gottschalk temeljio svoja pisana o predestinaciji), čak i nakon pisma Hrabana Maura iz 846. u kojem zahtjeva Gottschalkov progon.¹⁰² Na temelju toga, Gillis pretpostavlja da je Gottschalk upoznao Trpimira upravo posredstvom Eberharda, te je čak možda i djelovao kao Eberhardov poslanik ili misionar na Trpimirovu dvoru.¹⁰³ Iako se na temelju Katićeva članka teoretizira da je Gottschalk proveo na Trpimirovu dvoru dvije

prepišu, kupe, dobiju na dar, zamijene ili barem drže u pohrani. Samostanske su biblioteke obično bile pristupačne i vanjskim čitačima. Prema: Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* sv.1., 48 – 49.

⁹⁹ Matthew Brian Gillis, *Heresy and Dissent in the Carolingian Empire: The Case of Gottschalk of Orbais*, (Oxford: Oxford University Press, 2017)

¹⁰⁰ Matthew Brian Gillis, *Heresy and Dissent in the Carolingian Empire*, 25

¹⁰¹ Lovre Katić, „Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira“, *Bogoslovska smotra* 20 – 4 (1932): 407.

¹⁰² Matthew Brian Gillis, *Heresy and Dissent in the Carolingian Empire*, 106.

¹⁰³ Ibid, 101 – 104.

godine, vjerojatno između 846. – 848. (to jest, nakon pogubnog Hrabanovog pisma)¹⁰⁴, takva datacija (iako argumentirana) ne može biti stopostotno utvrđena. To bi značilo, ako prihvatimo drugačiju kronologiju, Gottschalkovo posredstvo kao službenog misionara na hrvatskom području u službi furlanskog vladara. Čak i ako ne prihvatimo ovdje iznesenu zanimljivost, ova epizoda svakako živopisno svjedoči o kulturnim vezama koje se zasigurno postojale između Furlanije i Hrvatske. Gottschalk je zanimljiv primjer utjecaja karolinške pismenosti – kako i sam Katić iznosi, pisao je „prekrasnom karolinom“¹⁰⁵, te iako je život proveo u sukobu s karolinškim religijskim autoritetima, svejedno predstavlja izdanak karolinške kulture onog vremena što se tiče učenosti i latinske pismenosti. Upravo ga na tome tragu njemačka historiografija svrstava među autore koji su iz Saske iznikli nakon njen kristijanizacije i latinizacije, stavljajući ga uz bok s Agijusom iz Corveya i Poeta Saxom.¹⁰⁶ Primjer koji hrvatski prostor kulturno povezuje i sa sjevernom Italijom i Saskom, on je ponovno izdanak najvažnije institucije za širenje pismenosti toga vremena – benediktinskog samostana, te samim time savršeno ilustrira utjecaj i značaj onih koje Mirjana Matijević Sokol s pravom naziva „prosvjetiteljima srednjeg vijeka“.

Situacija očuvanosti pisanog materijala 9. stoljeća u druga dva komparirana područja drastično je drugačija u usporedbi s Hrvatskom. Obratimo pažnju prije svega na sasko područje. Područje koje je bilo od neizmjerne važnosti Karolinzima, i prema kojem su uložili značajne napore, i što se tiče vojne usmjerenosti, ali i kulturne produkcije – ne bili ne samo pokrstili Sasku, već i samu sasku povijest prepričali na svoj način, i samim time pacificirali. Važnost Saske može se prikazati i čisto kvantitativno: od svih franačkih izvora, saski etnonim onaj je koji se spominje daleko najviše.¹⁰⁷ Nesumnjivo je veći napor u kulturnoj produkciji usmjerenoj prema Sasima uložen upravo zbog njihovih pobuna, koje su Franačkoj vlasti zadavale mnogo veće probleme nego događanja u Hrvatskoj kneževini. Christopher Landon ističe kako trebamo promatrati taj period saske povijesti kroz prizmu „kolonijalne paradigme“¹⁰⁸ – što stvara jednu ključnu razliku između hrvatske i saske pismenosti: osim kvalitativno i kvantitativno superiorno sačuvanih izvora, saski izvori (najvažniji primjer je Ep o Helijandu) odišu

¹⁰⁴ Lovre Katić, „Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira“, 414 – 416.; Čak i Katić u svom članku navodi da neki povjesničari datiraju Hrabanovo pismo u 848. (za razliku od 846.). Iako je takva datacija manje vjerojatna, ona bi u suštini potpunosti opravdala ovdje iznesenu hipotezu.

¹⁰⁵ Lovre Katić, „Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira“, 410.

¹⁰⁶ Heinz Löwe, „Lateinisch-christliche Kultur im karolingischen Sachsen“, U: *Angli e sassoni al di qua e al di là del mare. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo* 32, (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 1986) 523.

¹⁰⁷ Christopher Landon, *Conquest and Colonization in the Early Middle Ages: The Carolingians and Saxony*, c. 751–842, (Ph.D. diss., University of Toronto, 2017) 242 – 244.

¹⁰⁸ Christopher Landon, *Conquest and Colonization*, 240.

ideološkom slikom koja ima cilj predstaviti rimsku (*ergo*, franačku) vlast nad tim prostorom kao prirodnu i božansku.¹⁰⁹ Takvu političku intonaciju izvori na hrvatskome prostoru nemaju, možda zbog toga što nisu sačuvani, ali mnogo vjerojatnije zbog toga što jednostavno nikada nisu ni bili kreirani. Hrvatski prostor, izuzev Ljudevitove pobune (koja je također bila vojno skršena, no nije postojala potreba za kulturnom pacifikacijom), za Karolinge nije bio problematičan, te je jednako tako bio mnogo periferniji od saskog. Prije svega, kao što znamo, u Sasku franački utjecaj penetrira nasiljem u doba Karla Velikog – što je suprotno načinu na koji se pojavio u hrvatskom povijesnom prostoru (s izuzetkom pobune Ljudevita Posavskog).¹¹⁰ Kao drugo, Saska je bila unutar striktnih granica Karolinškog carstva, dok je hrvatska kneževina, iako nominalno pod franačkom jurisdikcijom, već od sredine 9. stoljeća iskazivala snažne tendencije visoke autonomije, pa skoro i neovisnog djelovanja.¹¹¹ Samim time, razina kulturno-kolonijalne angažiranosti kakva je postojala u Saskoj na hrvatskome prostoru nikad nije bila potrebna. Jedna je od glavnih razlika u tematici pismenosti između Saske i hrvatske kneževine za vrijeme Karolinga upravo pojava saske tradicije koja „stvara“ njihov zasebni identitet naspram Karolinga. Hrvatski identitet može se iščitavati samo iz fragmentarnih i kratkih natpisa u kamenu koji sadržavaju pridjev „hrvatski“ kao vrstu samoidentifikacije, dok književni korpus ne pruža takve prilike, a izvori „izvana“ većinski Hrvate identificiraju kao *sclavorum*, ili primjerice u slučaju kneza Borne *dux Guduscanorum*.¹¹²

Jednako tako, dok u Hrvatskoj za rano razdoblje praktički nemamo sačuvane pisane izvore na mekim materijalima, možemo ponuditi obilan epigrafski materijal, na području Saske pronalazimo obrnutu situaciju – epigrafski je materijal vrlo oskudan (barem od onoga što je očuvano), no zato nalazimo bogatu rukopisnu baštinu. Sasko područje pruža još jednu zanimljivost – vernakularnu literaturu koju nemamo ni na hrvatskom ni na langobardskom jeziku. Naime, dok hrvatski prostor poznaje zapise hrvatskoga jezika od 11. – 12. stoljeća, u vidu Plominskog i Krčkog natpisa, Valunske i Bašćanske ploče, za langobardski jezik ne poznajemo niti jedan sačuvani zapis u potpunosti, ikad – jedino individualne riječi ili onomastičke tragove zapisane na latinskom. Dakle, možemo ustanoviti kako je langobardski i

¹⁰⁹ Ibid. 239.

¹¹⁰ Razlika između Ljudevitove pobune i saskih pobuna je u tome što se nije cijela pokrajina pobunila, što Timothy Reuter ističe da je vidljivo iz nepostojanja karolinške odmazde, kao što je primjerice bio Verdenski masakr. Samim time, nikad nije toliko istančana potreba za pacifikacijom. Usp: Timothy Reuter, *Germany in the Early Middle Ages*, 79 – 80.

¹¹¹ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 173.

¹¹² Za raspravu o ranosrednjovjekovnom hrvatskom identitetu, vidi: Ibid. 86 – 113.

hrvatski povijesni prostor 9. i 10. stoljeća, barem što se pisanih tragova tiče, striktno latinski. Što se Saske tiče, iako postoji sačuvana predkršćanska pismenost u obliku runskih natpisa,¹¹³ latinska pismenost koja dolazi zajedno s Karolinzima predstavlja potpuno novi sloj pismenosti, i s kvalitativnog i kvantitativnog aspekta, u tome novoosvojenom području. Unatoč dominantnoj latinskoj tradiciji, svakako se može istaknuti sloj vernakularne tradicije koji je sačuvan i nakon kristijanizacije, koji je također prijemčivo plod djelovanja upravo kršćanskog sloja toga područja. Saska u tome pogledu nije unikatna, budući da je uz starosaski drugdje sačuvan i starogermanski narativ; stav karolinške crkve i vlasti prema njima bio je istovjetan.

Primjerice, Otfrid od Weissenburga, monah iz 9. stoljeća i autor najopsežnijeg zapisa na germanskom, karakterizira germanski u ovom razdoblju kao „barbarski, nekultiviran i nekulturan“ naspram latinskog jezika, ističući pritom (a što i suvremena literatura na tu temu navodi), kako su zapisi na vernakularnom jeziku zapravo odraz oralne kulture i nedovoljnog poznavanja superiornog latinskog jezika.¹¹⁴ Ističe se često i uloga vladara kao patrona vernakulara, poglavito Ludviga Njemačkog.¹¹⁵ Samo se u istočnofranačkoj državi, nastaloj podjelom u Verdunu 843., češće očituje uporaba germansko-saskih jezika, za razliku od svoja druga dva pandana, to jest Zapadne i Središnje Franačke (kojima je latinski bio i mnogo prirodniji, s obzirom na domaće stanovništvo). Osim lingvističkog komfora, smatra se da je uporaba vernakulara bila potaknuta specifičnom misionarskom strategijom istočnih karolinških područja, što se očituje prije svega u dominaciji vernakularnih tekstova vjerskog karaktera nad sekularnim, ali i time što u 10. stoljeću (i nadalje) znatno opada aktivnost pisanja na vernakularu – što vjerojatno možemo dovesti u vezu s uspješnom kristijanizacijom, ili dovoljnim korpusom učenog klera na latinskom, ili gubitkom interesa za podržavanje vernakulara od strane vlasti.¹¹⁶

U literaturi se često spominje „pojednostavljena“ verzija vjere koja se propovijedala poganskim narodima iz karolinških središta, u ovome slučaju nauk vjere koji su primali Sasi. To je jedan od primjera evangelizacijskih napora i širenja pismene, kršćanske kulture među dotad nepokrštenim narodima od strane karolinških aktera. Tako i u *Translatio sanctae Pusinnae* i *Translatio sancti Viti* nalazimo elemente pojednostavljenih vjerskih lekcija,

¹¹³ Christopher Landon, *Conquest and Colonization*, 223.

¹¹⁴ Cyrill Edwards, „German vernacular literature: a survey“, U: *Carolingian Culture: emulation and innovation*, ur. Rosamond McKitterick, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) 142.

¹¹⁵ Wolfgang Haubrichs, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit. Band I: Von den Anfängen zum hohen Mittelalter. Teil I: Die Anfänge: Versuche volkssprachiger Schriftlichkeit im frühen Mittelalter [ca 700-1050/60]*, (Berlin, New York: Max Niemeyer Verlag, 1995) 438.

¹¹⁶ Timothy Reuter, *Germany in the Early Middle Ages 800–1056*, 110 – 111, 250.

didaktičku metodu koju su Karolinzi preuzeli od pape Grgura I. i njegovih savjeta o pisanju propovijedi u djelu *Liber regulae pastoralis*.¹¹⁷

Jedan od najintragantnijih slučajeva u ranosaskoj pismenosti zasigurno je *Ep o Helijandu*. Mjesto nastanka djela bilo je debatirano pitanje unutar tematske historiografije: prema paleografskim indikacijama dvojilo se između samostana Fulda, samostana Essen, i samostana Werden. Prema paleografskoj analizi riječi i sadržajno-motivskoj bliskosti nekim autorima toga samostana, u suvremenoj se historiografiji najviše prihvaća porijeklo iz samostana u Fuldi.¹¹⁸ Kao i za mnoge druge spise iz ranog srednjovjekovlja, točna datacije nije utvrđena. Međutim, na temelju paleografske analize pojedinih slova specifičnih za istočnofranački samostanski ambijent generalno se u obzir uzima prva polovica 9. stoljeća – točnije 822. kao *terminus post quem* i 840. (kod pojedinih autora 850.) kao *terminus ante quem*.¹¹⁹ Sam je tekst bio dosta proširen te je sačuvan u nekoliko varijanti: u dva kodeksa i na četiri fragmentirane listine. O njegovoj važnosti svjedoči što je bio prepisivan i u 10. stoljeću, kada već značajno opada kultura uporabe vernakulara.¹²⁰ Kako bilo, takvo djelo predstavlja sintezu energije koja je bila usmjerena prema saskom području i njihovoj evangelizaciji, te prvi korak koji je trebao ljude još nevične latinskom jeziku upoznati s kršćanskom vjerom – zapravo je ep trebao služiti kao prvi doticaj s kršćanstvom. Budući stvoren kao didaktičko sredstvo koje sadrži pojednostavljene elemente vjere (što je trebalo pomoći pri kristijanizaciji Saske), nije ni potrebno napominjati da su učenici monasi-sastavljači ubacivali u nj razne tradicionalne karolinške elemente. Tako u Helijandi možemo pronaći brojne aluzije na važnost elokventnog govora¹²¹ – što je zanimljiva podudarnost s osnovnim postavkama karolinške renesanse i njenom inzistiranju na pravilnom pisanju, to jest uporabi latinskog jezika; nauk samo prilagođen za do tada dominantno usmenu sasku kulturnu tradiciju.

Sličan primjer tome nude Brižinski ili Freisinški spomenici, prvi tekst na slovenskom jeziku, ali i prvi latinični tekst nekog slavenskog jezika. Iako ne pripadaju uskom području komparacije, s obzirom na važnost smatramo da ih je vrijedno uvrstiti. Mada su sačuvani u prijepisu s kraja 10. stoljeća pretpostavlja se da je osnovni predložak morao biti u uporabi već

¹¹⁷ David F. Appleby, „Spiritual Progress in Carolingian Saxony: A Case from Ninth-Century Corvey,” *The Catholic Historical Review* 82 – 4 (1996): 603.

¹¹⁸ James E. Cathey, „The Historical Setting of the *Heliand*, the Poem and the Manuscripts“, U: *Perspectives on the Old Saxon Heliand*, ur. Valentine Paskis, (Morgantown: West Virginia University Press) 20.

¹¹⁹ Ibid. 25.

¹²⁰ Cyrill Edwards, „German vernacular literature: a survey“, 169.

¹²¹ Ibid. 26.

sredinom 9. stoljeća, to jest oko 850. godine.¹²² Postoje dvije teorije njegova postanka, koje su međutim sagledavane uglavnom iz slavističko – filološkog gledišta: panonsko-slovenska i „starocrkvenoslavenskoslavačka“. Prva se oslanja na povijesno-paleografska svojstva kodeksa i fonološko-morfoloških pojava, dok se druga zasniva uglavnom na sociolingvistici.¹²³ Teško je odrediti radi li se o tekstu pod utjecajem tekovina ćirilometodske misije (što bi odmaklo dataciju za nekoliko desetljeća) ili potpuno odvojenom od njih, no treba istaknuti da oblik u kojem je prepisan, pogotovo s obzirom na to da se smatra kako je tekst sastavljala osoba koja je bila germanskog podrijetla, ne može u potpunosti oslikavati original niti njegov jezik, jer je vjerojatno i sam jezik tog područja u 10. stoljeću već poprimio jezične oblike starocrkvenoslavenskog koje nije nužno morao imati sredinom 9. stoljeća. Samim time, vjerojatno je da možemo uklopiti i ovaj dokument pismenosti u kalup koji nudi općenitije istočnofranačko područje, produkciju evangelizacijskog materijala na „domaćem“ jeziku. Hrvatsko povijesno područje ne poznaje slavenske zapise prije tekovina misije Ćirila i Metoda, čime zapravo korespondira s langobardsko – srednje/zapadnofranačkim područjem, pod čijim je kulturnim utjecajem (što ovaj primjer dokazuje) bilo prožeto. Zanimljiva je i razmjerna kronološka udaljenost idućih spomenika slovenske baštine – sljedeći je sačuvani spis na slovenskom jeziku Rateški rukopis s kraja 14. stoljeća (1380.), te zatim razni rukopisi iz 15. stoljeća. Na hrvatskom području, uz razmjerno kasniju pojavu vernakulara (to jest hrvatskog jezika), sami zapisi su podosta kronološki „zgusnutiji“, te možemo pratiti svojevrsan kontinuitet.¹²⁴ Čini se da zaista možemo dovesti u vezu specifičnu evangelizacijsku strategiju bavarsko-saskog (i općenito istočnogermanskog) područja uz pojavu vernakularnih pisama na tom području, te prekid njihove produkcije dovesti uz nestanak te tradicije. Zašto na hrvatskom prostoru nema zabilježenog vernakulara iz 9. stoljeća? Možemo pretpostaviti da on spletom okolnosti ili nije sačuvan, ili što je vjerojatnije – takva politika unutar dijela carstva kojem je pripadala Hrvatska nije postojala. Istočna Franačka, uspostavljena nakon 843. i sporazuma u Verdunu, pronalazi vernakular i na starosaksonskom i očigledno protoslovenskom. Hrvatska kneževina politički je pripadala članovima kuće Karolinga koji su vladali Italijom, specifičnije furlanskom markgrofu.¹²⁵

¹²² Kornelija Kuvač-Levačić, *Stil Brižinskih spomenika s obzirom na pojam prenje*, (Split: Književni krug, 2006) 13.

¹²³ Ibid. 14.

¹²⁴ Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, 63 – 68.

¹²⁵ Ibid. 15.

Benediktinski samostani bili su središte napora evangelizacije i širenja pismenosti u Saskoj. Posebno se ističe samostan Corvey, čija povijest seže u 815. godinu i veže se uz poznate opate Walu i Adelarda. Samostan Corvey bio je intimno vezan uz poznatiji Corbie, te je i originalno nastao kao *Nova Corbeia*. Status te opatije potvrđuje i fundacijska listina samostana, u kojoj ona dobiva pravo slobodnog izbora opata, te stoji kako „samostan treba primiti monahe i opata iz časnog samostana Corbie, relikvije iz carske kapele, kao i pravo na biranje vlastitog opata.“¹²⁶ Uz ostale opatije toga vremena, važnost Corveya za područje na kojem se nalazila nemoguće je preneglasiti. U opremanje opatije Corvey, kao vrste monaške kolonije koja se nalazi na prvoj crti misionarskog djelovanja u poganskom teritoriju, uložena su velika sredstva. Osim financijskih izdataka, visoko obrazovani i trenirani pisari i umjetnici bili su vrsta „obogaćivanja“ novonastale opatije, što svjedočimo iz prelaska pisara Hrodgara i iluminatora Alderika iz Corbie u Corvey.¹²⁷ Isto tako, djeca saske elite vjerne Karlu Velikom bila su školovana u Corbie, te su nakon 815. godine bili izuzetno važni u osnivanju i prvotnom funkcioniraju opatije Corvey.¹²⁸ Iako postoje i drugi crkveni centri pismenosti važni za Sasku (ne mora značiti da se nužno nalaze unutar Saske), poput primjerice Fulde, Werdena, Essena ili Paderborna, važnost Corveya bila je daleko nenadmašiva za to područje, kao što ćemo u daljnjem tekstu vidjeti – pretpostavlja se da su prvi tekstovi latinske pismenosti Saske nastali upravo kao djelo redovnika opatije Corvey.

Kulturna je produkcija dominantno egzistirala na latinskom jeziku, u čemu ponovno ne možemo preneglasiti ulogu samostana toga vremena – mjesta pismenosti i njenog širenja. Pogotovo je značajno što je sasko područje, kao i područja blizu njemu, sadržavalo jedne od najpoznatijih i najproduktivnijih samostana europskog kontinenta. Tako je, što je vrijeme prolazilo i sami se saski monasi obrazovali u latinskome jeziku, nastala i njihova samostalna kulturna produkcija. Eric Shuler tako je istaknuo tri djela, primarno hagiografskog žanra, koja sadrže elemente *traditionbildunga*, to jest kreiranja ideje o postojanju zasebnog saskog identiteta, sadržanog unutar vrhovnog Franačkog supraidentiteta. To su *Translatio sancti Viti*, *Translatio sanctae Pusinnae* i *Translatio sancti Liborii*.¹²⁹ Sva tri teksta, pretpostavljeno nastala unutar saskog prostora nakon kristijanizacije (pretpostavlja se porijeklo iz pismenog

¹²⁶ Karl Heinrich Krüger, *Studien zur Corveyer Gründungsüberlieferung*, (Münster: Aschendorff, 2001) 26. Prema: Joshua O'Driscoll, „Visual Vortex: an Epigraphic Image from an Ottonian Gospel Book“, *Word & Image* 27 (2011): 311.

¹²⁷ D. Bains, „The Date of the Codex Vaticanus (C) of Terence“, *The Classical Review* 46 – 4 (1932): 153 – 54.

¹²⁸ James E. Cathey, „The Historical Setting of the *Heliand*, the Poem and the Manuscripts“, 20.

¹²⁹ Vidi: Eric Shuler, „The Saxons within Carolingian Christendom: post-conquest identity in the translations of Vitus, Pusinna and Liborius“, *Journal of Medieval History* 36 – 1 (2010): 39 – 54.

miljea opatije Corvey), zapravo predstavljaju paradigmu saske pismenosti – dominaciju Franaka i nametanja njihove vizije povijesti, vjere i stavova.¹³⁰

Langobardska je Italija od sva tri komparirana područja posjedovala najveći i najraznovrsniji korpus pismenosti, i po pitanju različitih tradicija, i različitih žanrovskih odrednica.¹³¹ S obzirom na svoje prethodne korijene, odmah u početku treba diferencirati tekstualnu kulturu (cijele) Italije 9. stoljeća od kompariranih područja, s obzirom na to da ona ima vrlo jasan kontinuitet. Tako da, iako ne možemo govoriti o potpunoj promjeni paradigme za vrijeme Karolinga, možemo jasno uočiti promijenjen *modus operandi* nastanka samih tekstova. Događa se slična stvar kao i sa spomenicima u kamenu (što će biti opisano u daljnjem tekstu) – eminentni „intelektualci“ langobardske Italije, koji su bili poznati po svojoj učenosti, počinju djelovati kao produžena ruka zamišljenih karolinških reformi u Italiji, prelazeći zapravo u franački „misaoni tabor“. ¹³² S obzirom na prethodnu tradiciju, a i velik broj izvora, smatramo da bi za potrebe ovoga rada bilo pogrešno sagledavati izvore iz karolinškog vremena u Sjevernoj Italiji kvantitativno (pa čak i kvalitativno), već da je potrebno sagledati opću promjenu (ili izostanak iste) u njihovoj naravi nakon karolinškog osvajanja 774. godine.

No, iako smo zaključili da kvantitativna usporedba nema smisla, ipak trebamo konstatirati neke brojke: od 7650 rukopisa koje je Bernhard Bischoff ustvrdio i katalogizirao za 9. stoljeće, atribuirao otprilike 9% talijanskom području.¹³³ Iako njegova katalogizacija može biti osuvremenjena, i zasigurno sadrži neke krive podatke, na tako velikom uzorku možemo je smatrati pouzdanom za indikativne rezultate. Zaključci su, koji proizlaze iz toga broja, međutim, različiti. François Bougard u članku koji se bavi pitanjem postojanja same „karolinške“ Italije ističe „opadanje“ pismene produkcije naspram prethodnih stoljeća, citirajući kako je „Italija proizvela 20% zapadnih rukopisa iz 7. i 8. stoljeća, i skoro 90% onih iz 5. i 6. stoljeća.“¹³⁴ Iako to dobro ocrtava već spomenuti kontinuitet pismenosti, smatramo da ovdje autor čini jednostavnu logičku i matematičku grešku – ako se referiramo na prije izneseni

¹³⁰ Ibid. 53.

¹³¹ Za glavnu tezu o preživljavanju pisane kulture langobardske Italija prema uzeti u obzir djelo Nicka Everetta, čija je glavna teza postojanje relativno sofisticirane pisane kulture prije same „karolinške renesanse“. To jest, pruža se drugačija slika onog što se nazivalo „barbarima“ i „mračnim razdobljem“. Vidi: Nicholas Everett, *Literacy in Lombard Italy C.568-774*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

¹³² Nicholas Everett, „Paulinus of Aquileia’s Sponsio episcoporum: Written Oaths and Ecclesiastical Discipline in Carolingian Italy“, U: *Textual Cultures of Medieval Italy: Essays from the 41st Conference on Editorial Problems*, ur. William Robins, (Toronto: University of Toronto Press, 2011) 167.

¹³³ François Bougard, „Was There a Carolingian Italy? Politics, Institutions and Book Culture,“ U: *After Charlemagne: Carolingian Italy and Its Rulers*, ur. Clemens Gantner, Walter Pohl, (Cambridge: Cambridge University Press, 2020) 64.

¹³⁴ François Bougard, „Was There a Carolingian Italy? Politics, Institutions and Book Culture“, 65.

podatak o općenitoj razlici u kvantiteti rukopisa u 9. stoljeću i onih prije¹³⁵, jednostavnim matematičkim izračunom ustvrđujemo kako je brojčanost rukopisa same Italije u 9. stoljeću barem duplo veća nego u prethodnim razdobljima zajedno. Naime, cijelo razdoblje 7. i 8. stoljeća produciralo je u Europi nebrojno manje rukopisa nego 9. stoljeće samostalno, i citirati „per capita“ produkciju zapravo nema smisla. Nameće se još jedna komparacija „kreativnosti“ pismene kulture sjeverne Italije, a to je usporedba koliko je rukopisnih djela prepisano na latinskom, a čiji su originalni autori bili „pogani“ (u razdoblju 9. stoljeća).¹³⁶ Na području današnje Francuske, to je 121 rukopis. Germansko područje (današnja Njemačka, Austrija i Švicarska) broji ukupno 31 rukopis,¹³⁷ a talijansko područje ostavlja za sobom u tome razdoblju samo 17 rukopisa takve vrste. Ono što se međutim može odrediti za razdoblje karolinške Italije su dva glavna utjecaja: uspostava snažnog temelja proto-školskog sustava, te karolinški mecenatski odnos prema najistaknutijim „intelektualcima“ tog područja.

Najbolji primjer planskog pokušaja uspostave smislenog, u punom značenju te riječi *sustava* edukacije sačuvan je u prijespomenutom *Capitulare Olonnense* kralja i cara Lotara I. Već je spomenuto kako je namjena toga bila uspostava kapilarnog sustava škola, koja će svaka djelovati kao zasebno sjedište, obrazujući okolno stanovništvo, međutim snažni impuls bila je i njihova međusobna povezanost. Zamišljeni su centri zapravo bili gradska središta, često središta biskupija: Torino, Pavija, Ivrea, Cremona, Firenca, Fermo, Vincenza i Cividale.¹³⁸ Utjecaj ove specifične reforme u historiografiji ocjenjivan je dvojako: John Contreni je odmah u startu plan klasificirao kao „mrtvorođenče“, spominjući kako su politička neefikasnost Lotarove vladavine te ustanci 830-ih doveli do toga da se Lotar I. zapravo nije ni stigao previše baviti reformom obrazovnog programa.¹³⁹ S druge strane, Steven Stofferan plan ocjenjuje

¹³⁵ Vidi fusnotu 46. i pripadajući joj tekst.

¹³⁶ Terminologiju „poganskih autora“ preuzimamo iz citiranog djela iz kojeg dolazi spomenuta statistika; naime iako je sama „kreativnost“ poprilično subjektivno ocjenjiva, Ronald Witt važnost „poganskih autora“ smatra u tome što odudaraju od ustaljene prakse školovanja klerika i monaha vrlo rudimentarnim obrazovanjem, koje se jedino može iskoristiti za vršenje crkvenih dužnosti. U: Ronald G. Witt, *The Two Latin Cultures and the Foundation of Renaissance Humanism in Medieval Italy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) 53 – 54.

¹³⁷ Zanimljivo je za područje koje Ronald G. Witt klasificira kao Germansko primijetiti veliki porast broja rukopisa prepisanih djela „poganskih autora“ u vremenu nakon vladavine Otona I. i tzv. otonske renesanse (u obzir se uzima razdoblje od 900-1200). Naime, dok francusko i talijansko područje nakon 900. godine bilježe kumulativni pad u ovoj statistici naspram prethodnog razdoblja (francusko područje broji 41 rukopis, talijansko 17), germansko područje posjeduje čak 66 rukopisa, s tim da je jednak broj (33) u razdoblju 900. – 950. godine te 950. – 1200., što svjedoči o intelektualnoj vitalnosti i kreativnosti post-karolinškog germanskog područja, uključivo sa u ovom radu kompariranom Saskom. Takav proces možemo atribuirati ne samo poticanju kulturne produkcije u vrijeme Otonida, već i temeljima samostanske i druge učenosti udarenima u vrijeme karolinške renesanse.

¹³⁸ Steven A. Stofferahn, „*Renovatio* abroad”, 154.

¹³⁹ John J. Contreni, „The Carolingian renaissance: education and literary culture”, 721 – 724.

uspješnim, ali ne u kvantificiranom pogledu povećanja broja rukopisa (ili nekog drugog mjerljivog podatka), već kao iskaz simboličnog *renovatio*, kojeg je zamislio još Karlo Veliki u svojim programatskim kapitulama karolinške renesanse.¹⁴⁰ Međutim, ako se odmaknemo od spomenutog, podosta nejasnog i suboptimalnog kriterija „kreativne pismenosti“, te sagledavamo pismenost sjeverne Italije karolinškog razdoblja iz aspekta „praktične pismenosti“, rezultati su zanimljivi: naime, primjećuje se velik porast mjerljivog razumijevanja pisma, i sposobnosti pisanja od strane klerika i laika. Kako se u pisanim dokumentima može razaznati pismenost svjedoka po njegovom potpisu, prema tome je li njegovo ime potpisano slovno, ili je učinjen znak križa (ili neki drugi simbol), tako je moguće to i kvantificirati. Prema podacima koje donosi Chris Wickham, na reprezentativnom uzorku moguće je pratiti velik porast u razdoblju nakon karolinškog utjecaja: 760-ih razina pismenosti već je velika te 47% svjedoka potpisuje vlastito ime. U razdoblju 820-ih taj se broj penje na 76%, dok su brojke 890-ih približne 100%! Čak i laička pismenost dobiva velik polet; od 760-ih kada je utvrđen broj potpisa na oko 11%, razdoblje 890-ih broji oko čak 77%.¹⁴¹ Iako smo već napomenuli probleme kvantificiranja (pogotovo za izvore ranog srednjeg vijeka, za koje je karakteristična fragmentarna sačuvanost), koju ističe i Chris Wickham, svejedno je indikativna za glavni aspekt pismenosti, praktičnu pismenost – koja se zapravo definira i u početnim ciljevima karolinške renesanse. Razina pismenosti kojoj svjedočimo u Italiji 9. stoljeća svakako je izuzetak, čak i za cijelu ranosrednjovjekovnu Europu.¹⁴² Međutim, iako u mnogo manjem opsegu, slične sljednice možemo pratiti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj kneževini. Prva sačuvana dokumentacija upravo su kartulari, to jest knjige *sjećanja*.¹⁴³ U konačnici, rijetki očuvani dokumenti čije se porijeklo pretpostavlja u 9. stoljeće (darovnice kneza Trpimira i Muncimira, op.a.) upravo su takvog karaktera. Saska pismenost ponovno ima svoje specifične karakteristike, s obzirom na tadašnje potrebe – najučestaliji su vjerski tekstovi, od onih na vernakularu (*Ep o Helijandu*) do hagiografskih tekstova.

S obzirom na gradske lokacije katedralnih i dvorskih škola, možemo to smatrati kao jedan od razloga što se često smatra da su talijanski samostani bili manje kreativni nego oni „sjeverno od Alpa“. Međutim, ne treba zaboraviti ni važnu ulogu velikih središta, kao što su primjerice poznata opatija Bobbio (čija je slavna knjižnica bila inspiracija Umbertu Ecu

¹⁴⁰ Steven A. Stofferahn, „*Renovatio* abroad“, 161.

¹⁴¹ Chris Wickham, *Early Medieval Italy*, 125.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 124 – 127.; Tomislav Galović, „Historical Circumstances of the Appearance of Medieval Cartularies in Croatia“, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије / Initial. A Review of Medieval Studies* 4 (2016): 73 – 95.

prilikom pisanja svojeg najpoznatijeg djela, *Ime Ruže*). Tako se primjerice vrlo ućeni irski biskup Dungal, koji je bio zamišljen kao jedna od ključnih osoba ovog plana, nakon završetka svoje biskupske karijere (koja je nužno po funkciji povezana s gradskim središtem, povukao u samostan Bobbio.¹⁴⁴ Naravno, on je samo primjer vrlo česte pojave. Činjenica koja proizlazi iz toga je da su samostani sjeverne Italije, uz gradska središta (pa i samostalno, nakon propadanja pojedinih gradskih središta) nastavili biti mjesta akumulacije ućenih ljudi, knjiga, ali i samog znanja u ukupnom smislu te rijeći. Osobne veze, komunikacije i slične povezanosti koje su zasigurno postojale morale su dati određene kulturne odrednice dalje usmjerene, međutim za 9. stoljeće utjecaj takvih veza praktički je nemoguće kvantificirati. Ne treba zaboraviti niti da je svega 400 kilometara (ponekad i manje) zračne linije južno od većine sjevernotalijanskih samostana i rodno mjesto regule koja je dominirala Karolinškim Carstvom – opatija Monte Cassino. Iako je montekasinska – bevenetanska kultura, kao i kultura južne Italije imala općenito drugačije kulturne sljednice nego sjeverna u 9. stoljeću, ne smijemo zaboraviti važnost simboličnog utjecaja.

U konaćnici, pisana kultura, sudeći prema saćuvanim izvorima, njihovoj tematici i žanrovima, zapravo je podosta različita za sva tri područja, ovisno o predispozicijama prošlog razdoblja, te potrebama 9. stoljeća. Dakle, iako postoje žanrovi koji se smatraju tipično karolinški (poput egzegeza Biblije, *Specula principum* i liturgijskih/doktrinarnih rasprava),¹⁴⁵ ne možemo reći da primjećujemo trend unutar ove tri regije. Međutim, ono što se može istaknuti je glavno mjesto produkcije pisane kulture ova tri područja (a u tom razdoblju, zapravo većine karolinških teritorija i šire), a to je samostan. Iako se zna navoditi kako primjerice samostanska produkcija u nekim područjima nadmašuje drugu, pa se tako često navodi kako su samostani sjeverno od Alpa „produktivniji“ od onih talijanskih južnije¹⁴⁶, kao što smo pokušali pokazati – kvantifikacije često nisu ni uspješne niti imaju smisla. Talijansko područje putem kapilarne mreže (katedralnih) škola (osnovanih ili obogaćenih resursima za vrijeme Lotara I., što je opisano prethodno u radu) omogućuje obrazovanje velikog broja klera, dovodeći razinu pismenosti u modernom smislu na zavidnu razinu za to razdoblje. Samo sasko područje, kao novopokršteno, i zapravo „misionarska fronta“, svoju glavnu pismenosti živi u samostanu, ili od onih koji su proizašli iz samostanskog miljea (primjer Gottschalka iz Orbaisa). Hrvatsko područje, iako ne posjeduje mnogo iz 9. stoljeća naspram druga dva područja, ponovno najraniju pismenost može zahvaliti samostanu – od najranijih epigrafskih

¹⁴⁴ Steven A. Stofferahn, „*Renovatio* abroad”, 161.

¹⁴⁵ François Bougard, „Was There a Carolingian Italy?”, 66.

¹⁴⁶ Ronald G. Witt, *Two Latin Cultures*, 47.

spomena opata i svećenstva, mogućih benediktinskih klesarskih radionica¹⁴⁷, pa do samostana kao ključnog mjesta pismenosti i u daljnjim razdobljima srednjeg vijeka.

3.2. Karolinška minuskula – novo pismo za novo doba

Potreba za preporodom u pismenosti izražena u tekstu *De Litteris Colendis* urodila je i potrebom za medijem putem kojeg bi se „greške u razumijevanju“ kao i „greške govora“ svele na minimum. Dosadašnji književni standardi, poput vizigotice, merovinške minuskule i sličnih degradirali su i postali previše različiti – svaka regija razvila je vlastiti stil. Kao jedno od pisama koje ne pripada korpusu nacionalnih, karolina je bila namijenjena kao čitka, jasna i razumljiva svakome pismenom u latinskom neovisno gdje se nalazio, što u konačnici korespondira s karolinškim pretenzijama prema univerzalnom kršćanskom imperiju. Te odlike očituju se i u samim općim paleografskim karakteristikama; naime radi se o pismu koje je pravilno, jasno čitljivo, s pažljivo oblikovanim pravilnim slovima (svako se slovo piše za sebe). Ligature su uglavnom pravilne te ne mijenjaju osnovni izgled slova, dok su kratice rijetke (prije 11. stoljeća, kada ih se pojavljuje više).¹⁴⁸

Povezanost karolinške minuskule s hrvatskim ranosrednjovjekovnim kulturnim krugom pojavljuje se rano, u onome što je Viktor Novak klasificirao kao prvi i početak drugog stupnja razvoja pisma (prva faza počinje krajem 8. i početkom 9. stoljeća, dok druga faza pripada 10. stoljeću, treća 11. a posljednja se, četvrta, svrstava u 12. stoljeće).¹⁴⁹ Iako je poznato Novakovo cjeloživotno zalaganje za smještanje Splitskog evangelijara (*Evangeliarium Spalatense*) u 8. stoljeće, predstavljajući ga kao produkt dosad nepoznatog splitskog skriptorija koji pak sadrži fuziju elemenata najstarije dalmatinske karoline, beventane i poluuncijale, ta je teza u današnjoj historiografiji manje-više odbačena u korist ranijeg, kasnoantičkog datiranja s mjestom porijekla smještenim u sjevernu Italiju.¹⁵⁰ Ako izuzmemo problematičnu(?)

¹⁴⁷ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, (Split: Književni krug Split, 2015) 347 – 376.

¹⁴⁸ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 87.

¹⁴⁹ Viktor Novak, *Latinska paleografija*, (Beograd: Naučna Knjiga, 1980) 224.

¹⁵⁰ Viktor je Novak objašnjavao nastanak *Evangeliarum Spalatense* pojačanim kulturno-pastoralnim aktivnostima vezanim uz obnovu splitske (salonitanske) nadbiskupije pod vodstvom Ivana Ravenjanina u 8. Stoljeću. Zavidna je razina paleografske, povijesne, kodikološke (i drugih!) analize koju je pružio Novak na temu Splitskog Evangelijara, kojem je posvetio ogroman dio svoje dugotrajne profesionalne karijere. O njegovom mišljenju u vezi Splitskog Evangelijara vidi: Viktor Novak, *Latinska paleografija*, 221-230; Usp: Viktor Novak, „Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji“, *Glas/ Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka* 255 (1963): 1 – 63; Viktor Novak, „Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarivm Spalatense : paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 46 (1923) 1 – 89.

klasifikaciju pisma *Evangeliarium Spalatense* kao čistokrvnu karolinu (dok je uistinu pisan poluuncijalom), jedan od glavnih zapisa pisanih karolinom vezan uz hrvatski prostor svakako je Bernski kodeks benediktinca Gottschalka iz Orbaisa (*Bibliotheca Bongarsiana, cod. 584*). Zanimljiva je bila Novakova polemika s engleskim paleografom W. M. Lindsayom, u kojoj je Novak kategorički odbacio njegovu tezu da je splitska karolina bila pod utjecajem skriptorija samostana iz Farfe blizu Rima.¹⁵¹ Radi se, naime, o marginalnim bilješkama koje su naknado unošene u Evangelijar, pisane karolinom (koje su jedan od starijih, ako ne i najstarijih primjera karoline na hrvatskom prostoru!). Međutim, ako uzmemo u obzir već spomenuta suvremena istraživanja, primjerice Tomislava Raukara i poglavito Mirjane Matijević Sokol, koji odbacuju splitsko porijeklo Evangelijara – Lindsayeva teza nam se nanovo čini zanimljivom. Nemoguće je odrediti radi li se u tom slučaju o marginalnim unescima koji su nastali prije prijenosa Evangelijara u Split, ili su nastali nakon te translacije. S obzirom na Raukarovu tezu o nemogućnosti postojanja skriptorija u Splitu koji bi bio sposoban producirati Evangelijar, moguća je i pojava skriptora (vjerojatno benediktinaca) koji su u Split došli već opismenjeni tekovinama karoline u nekoj od karolinških dvorskih škola (najvjerojatnije bi u tom slučaju bila riječ o spomenutoj Lotarovoj dvorskoj školi za Veneto i Ilirik).

Kada govorimo o srednjovjekovnim pismima i stilovima, u ovom slučaju o karolinškoj minuskuli, teško se držati striktno zadanog vremenskog roka, poglavito ako uzmemo u obzir hrvatski prostor koji pati od nedostatka suvremenih zapisa na pergameni za 9. stoljeće. Međutim, treba uzeti u obzir činjenicu da se prije svega radi o kulturnom elementu koji je jako konzervativan te se sporo mijenja, poglavito kada je riječ o centrima koji, poput Hrvatske, nisu imali zabilježenu veliku pismenu produkciju (za razliku od primjerice velikih samostana u Saskoj, Italiji ili na francuskom teritoriju). Kao drugo, ako prihvatimo isprave kneza Trpimira i Muncimira kao *actae depravatae* 9. stoljeća (kako ih se dominantno i klasificira u modernoj

Ozbiljna kritika Novakove teze javila se u mišljenju Nade Klaić, koja je pristala uz raniji stav Dragutina Kniewalda, to jest da je rukopis zapravo porijeklom iz Sjeverne Italije. Uz nju je kasnije stao i Victor Saxer, koji je također bio sklon talijanskom porijeklu evangelijara, uz to smještajući ga u 6. ili 7. stoljeće, dok nasuprot njega Vladislav Popović ističe lokalno, salonitansko porijeklo evangelijara – čime se potvrđuje kontinuitet splitske Crkve. Mišljenje slično Popovićevom zastupao je i Radoslav Katičić, koji je utvrdio kako je evangelijar prijepis starije knjige, te bi u originalu nastao na kraju 6. ili početkom 7. stoljeća. Takvoj tezi usprotivio se Tomislav Raukar, s tvrdnjom da u Splitu 7. ili 8. stoljeća nisu postojali preduvjeti za nastanak takvog literarnog poduhvata. Najsuvremeniju cjelovitu analizu ponudila je Mirjana Matijević Sokol, koja je na temelju analize tipologije pisma zaključila kako bilješke unutar evangelijara korespondiraju s rimskom kurijalom, što bi značilo da je evangelijar produkt rimskog pisarstva. Ona se vratila na originalnu dataciju Viktora Novaka, smještajući Splitski evangelijar čvrsto u 8. stoljeće, zaključujući kako je vjerojatno prenesen iz sjeverne Italije ili Rima u Split potkraj VIII. stoljeća – vjerojatno kao poklon pape Hadrijana I.

Za kratki pregled historiografije *Evangeliarium Spalatense*, vidi: Ivan Basić, „Splitski evangelijar u historiografskoj baštini“, *Hrvatska revija* 4 (2017): 13 – 17.

¹⁵¹ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 87.

historiografiji), samim time prihvaćamo činjenicu da je postojala nekakva produkcija rukom pisanog materijala, pa onda i skriptorija, u najranijem razdoblju Hrvatske kneževine.

Poznati njemački paleografski stručnjak Bernard Bischoff ističe kako se karolinška minuskula proširila zaista širokim područjem: od Katalonije, istočne Saske, Dalmacije, Danske, pa sve do Rima – i to u formatu ili samih isprava ili zapisa na marginama.¹⁵² Tako Viktor Novak kao prvu uporabu karolinške minuskule na području Hrvatske kneževine ističe upise kneza Branimira i žene mu Maruše u *Evangelium Cividalese*, kao i zapis koji govori o sinu kneza Trpimira, Petru.¹⁵³ Ističe kako je zasigurno netko iz pratnje hrvatskog kneza morao biti vičan u uporabi karoline.¹⁵⁴ Dopuštanje takve pretpostavke omogućeno je na temelju toga što je član pratnje kneza Trpimira, Presila, također potpisan – međutim ne lijepom karolinom, već dosta nekaligrafskom beneventanom.¹⁵⁵ Isto tako, prilikom zapisa kneza Branimira, također se ističe individualna minuskula bilješke. Samim time, smatra se da su potpisi djelo ljudi iz kneževine pratnje, a ne nekoga od domaćina. To bi potvrđivalo znanje i uporabu karoline u Hrvatskoj kneževini u 9. stoljeću, što zapravo nije čudno. Ako uzmemo u obzir da je u vrijeme kneza Trpimira Gottschalk, koji se služio egzemplarnom karolinškom minuskulom tamo boravio, znanje o njoj sigurno je postojalo i prenosilo se, ponajviše putem benediktinskog samostana. Nažalost, kao što je u ovom tekstu već viđeno, hrvatski pisani izvori ne pružaju mnogo više od ovog dosad iznesenog za razdoblje 9. stoljeća.

Jedan od ljepših primjera uporabe više pisama u srednjem vijeku Hrvatske pruža nam Kartular samostana Sv. Petra u Selu, to jest Sumpetarski kartular. Sadrži gotovo sva pisma korištena u hrvatskom srednjem vijeku: od karoline, nešto beneventane, pa zatim gotice i svega nekoliko inskripcija humanistikom.¹⁵⁶ Naravno, za našu tematiku najrelevantnije, većina (prvih

¹⁵² Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography*, 118.

¹⁵³ Viktor Novak, *Latinska paleografija*, 221.

¹⁵⁴ Treba napomenuti i nekoliko starijih fragmenata, međutim kod njih javlja se problematika nerazjašnjenog povijesnog konteksta, dubiozne datacije, ili toga što se smatra da potječu van granica Hrvatske kneževine (to jest, u Splitu). Međutim, smatramo unatoč tome da postoji potreba iznijeti ih (barem u bilješci), upravo zbog nedostatka izvora, te je zbog takve situacije svaki fragment važan. Smatra se da su jedan od ranijih zapisa unesenih karolinom upravo marginalne bilješke u starijem *Evangelium Spalatense*, a smješta ih se u 9. stoljeće te ruke splitskog skriptorija. Iako je nepoznato mjesto nastanka, u Arheološkom muzeju u Splitu pronađena su dvije pergamene koje se smješta u rano 9. stoljeće, a donosi dio Vita sancti Silvestri. Pod kategoriju dubioznosti svakako spada briselski kodeks (Ms. 8216 – 18), koji je pisan ranom karolinom te donosi hagiografske tekstove. Smatra se da je napisan tokom pohoda furlanskog grofa Kadaloha protiv Ljudevita Posavskog – ipak porijeklo od sumnjanog franačkog klerika koji se tada tamo nalazio ne možemo smatrati hrvatskog pisanom baštinom. Prema: Radoslav Katičić, *Litterarum studia*, 461 – 463.

¹⁵⁵ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, (Zagreb: Školska knjiga, 2007) 299.

¹⁵⁶ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 165.

25 stranica, od fol. 1.r. do fol. 13.) pisana je karolinškom minuskulom.¹⁵⁷ Iako je njegova datacija u (rano) 12. stoljeće van vremenskog fokusa ovoga rada – opet može poslužiti kao dokaz izdržljivosti karoline na hrvatskom prostoru. Izdržljivosti, u smislu da je kaligrafija karoline ovog memorijalnog zapisa sličnija originalnoj karolinškoj minuskuli iz 9. stoljeća nego skripte drugdje u Europi.¹⁵⁸ Razdoblje je to povezano s reformnim pokretom unutar monaštva 11. stoljeća, počevši od samostana Cluny i opata Hilderbranda (kasnijeg pape Grgura VII.). Unutar samog reformskog pokreta karolinška minuskula imala je značajnu ulogu kao „ispravno pismo“, dok su se čak neka druga pisma proglašavala heretičkima.

Sjeverna, pa i srednja Italija imaju svoj razvojni put od predkarolinškog pisma do karolinške minuskule. Kao jedino od tri područja ove analize s baštinom predkarolinškog latiniteta, samo je pismo variralo. U doba langobardskog osvajanja u 7. i 8. stoljeću može se zapaziti razlika između kurzivnog pisma koje se pojavljuje u kodeksima i onog što se pojavljuje u samim ispravama. Naravno, s obzirom na neuniformiranost skriptorskih centara, pismo se razlikovalo od jednog skriptorija do drugog, no to nije spriječilo da ga razni istraživači počnu nazivati langobardska minuskula ili staroitalsko pismo.¹⁵⁹ Samim time, na pojavu karoline utjecali su i konzervativni instinkti pisara i skriptorija, to jest prethodno korištenim pismima. Prva polovica 9. stoljeća u sjevernoj Italiji svjedoči formalizaciji pisma koje je već zaista bilo na nalik karolinškoj minuskuli, a središta su bila Aoste, Ivrea, Vercelli, Novara, Milano, Bobbio, Akvileja, Cividale, Nonantola, Lucca i opatija San Salvatore.¹⁶⁰

Pojava i dominacija karolinške minuskule u Italiji nedvojbeno je povezana s carskim projektom reforme (i pokroviteljstva) pismenosti i edukacije. Opet se možemo pozvati na projekt školskih ustanova usustavljen spomenutim kapitulatom iz Corteleonea 825. godine, pa je i prvi kodeks najkvalitetnije karoline produkt jednog od glavnih učitelja prema zamišljenom planu, biskupa Dungala, te njegove vlastite kopije *Responsa contra Claudium*, (Milano, Biblioteca Ambrosiana, B 102 sup.).¹⁶¹ Unutar samog rukopisa mogu se primijetiti ruke dva pisara: jednog pretpostavljenog franačkog (francuskog područja), s obzirom na kratice i stil koji je koristio, to jest delikatne linije i desniji nagib slova, kao i irsku kraticu za riječ *est*, koja

¹⁵⁷ Viktor Novak, Petar Skok, *Supetarski kartular*, (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952) 121.

¹⁵⁸ Ibid. 129 – 130.

¹⁵⁹ Viktor Novak, *Latinska paleografija*, 137.

¹⁶⁰ Bernhard Bischoff, *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) 45 – 50.

¹⁶¹ Simona Gavinelli, „Early Carolingian Italy,” U: *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, ur. R.G. Babcock, (Oxford: Oxford University Press, 2021), 265.

je na francuskom geografskom području u to vrijeme već bila raširena, dok se talijanskim prostorom raširila u drugoj polovici 9. stoljeća. Druga karakterizira pretpostavljenog talijanskog pisara, primjetljivo prema oscilaciji između modela (polu)uncijale i klasične karoline, ligatura te vrste kraćenja sufiksa *-bus*, *-que* i drugih.¹⁶² Na tom primjeru može se primijetiti i glavni modus širenja karolinške minuskule i sličnih trendova unutar karolinške renesanse – transmisijom učenih ideja, a koja nužno podrazumijeva i transmisiju učenih ljudi, pisara, opata koju su sa sobom nosili „najnoviju modu“. Zbog svoje izvanredne školske tradicije, ne čudi da je upravo talijanska karolina smatrana jednom od najurednijih (i najljepših); velika i okrugla slova koja su bila pravilnija nego u drugim zemljama kasnije su humanisti preuzeli kao model za reformu pisma, upravo zbog njene čitkosti.¹⁶³ Primjeri su toga još dva kodeksa, jedan nastao u sjevernoj Italiji, a drugi u Rimu (MS, Vercelli, Bib. Cap., CIV(47) i Biblioteca Valicelliana Codex A 5), u kojima možemo pratiti primjerice direktan utjecaj iz Toursa, jednog od monaških središta karoline.¹⁶⁴

Takav slučaj vjerojatno se odvio i u Hrvatskoj, gdje iako nemamo sačuvana imena pisara 9. stoljeća (imamo sačuvana imena Gumperta i Teudeberta, koji su dokaz franačko-langobardske prisutnosti u samostanima hrvatskog područja, ali ne možemo ih okarakterizirati kao pisare), možemo pretpostaviti da su bili prisutni. Prve korake pismenosti nosili su vjerojatno oni, dok kasnije nismo došli do veće razine lokalne pismenosti, koju nalazimo primjerice kod identificiranih pisara 11. stoljeća, kao nositelja latinske pismenosti – Teodora, đakona Dobre, Kirne, Držihe i Ivana.¹⁶⁵ Krajnja konsolidacija karoline u sjevernoj Italiji može se primijetiti u zadnjoj trećini 9. stoljeća, kada su brojni rukopisi nastajali karolinom u kojoj se može precizno identificirati utjecaj s područja Francuske.¹⁶⁶

Kako je Italija što se tiče pismenosti bila izuzetno produktivno područje, teško je iznijeti sustavnu analizu, međutim primjetljivo je da se nakon početka 11. stoljeća (a donekle i tokom 10. stoljeća) broj skriptorija počeo povećavati, a samim time i varijante karoline.¹⁶⁷ Osim toga, i sama beneventana počela je dominirati ispravama, knjigama i drugim zapisima cijele Italije. Takvoj razvoj događaja može se jasno povezati s nestankom snažne carske politike pismenosti karolinškog razdoblja. Kao što smo vidjeli, još od 825. godine postoje u tijeku planovi

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 88.

¹⁶⁴ Bernhard Bischoff, *Latin Paleography*, 115.

¹⁶⁵ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 135.

¹⁶⁶ Simona Gavinelli, „Early Carolingian Italy”, 271.

¹⁶⁷ Mirela Ferrari, „Late Carolingian Italy“, U: *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, ur. R.G. Babcock, (Oxford: Oxford University Press, 2021) 278.

edukacijskog programa uspostavljeni s najviše instance, a samim time i specifična kulturna politika. Karolinška minuskula, kao očito preferirano pismo carske i kraljevske politike širi se putem redovnika i pisara educiranih u glavnim karolinškim samostanima, koji su pod snažnim patronatom vlasti. Nestankom Karolinškog carstva nestaje politika neupitnog podupiranja karoline, ne samo u Italiji već i u drugim središtima, te se shodno tome pojavljuje obilje varijanti i drugih pisama u područjima koja su nekada bila pod direktnim utjecajem karolinškog središta.

Saska širenje karoline duguje direktnom utjecaju franačkog djelovanja, koji se širio nakon osvajanja putem spomenutih samostana i uloge novopridošlih monaha u njima, ali ubrzo i obrazovanjem „domaćih“ kadrova – kao što je primjerice bio Gottschalk, koji je pisao izuzetno kvalitetnom karolinškom minuskulom. Centri su karolinške minuskule, dakle, bili već spomenute opatije – Corvey, Werden, Essen i druge. Bernhard Bischoff određuje glavne škole općeg njemačko-saskog područja na Fuldu, Mainz i Wurzburg¹⁶⁸, koje su zatim svoje znanje prenosile drugim samostanima i crkvenim središtima. Specifičnost početne sasko-njemačke uporabe karoline u ovom razdoblju, naspram područja Hrvatske i Italije, jest značajan i dugotrajan utjecaj anglo-saskih pisara porijeklom s Britanskog otočja. Naime, smatra se kako je karolina u skriptorijima tog područja „postala čistom“ tek nakon 850. godine, te se do tada (čak i kada pišukarolinom) mogu vidjeti utjecaji inzularnog pisma – primjerice na temelju rukopisa *S. Bonifatii et Lulli Epistolae* iz Fulde, ili na primjeru *Libri Sancti Kyliani* iz Wurzburga.¹⁶⁹ Trend odumiranja inzularnog pisma na njemačkom području skoro se u potpunosti dovršio u drugoj polovici 9. stoljeća, nakon čega će sama karolina početi osvajati i Englesku za vrijeme vladavine Alfreda Velikog. Jedan od najranijih zapisa karolinom u Saskoj potječe iz opatije Corvey, a radi se o zapisu zakona, *Lex Salica* (Hamburg Staats und Universitätsbibliothek, 141 A in scrinio) datiranog u sredinu 9. stoljeća.

Sama karolina, iako nominalno zamišljena kao uniformno pismo, zapravo je varirala po regijama. Tako možemo pratiti, pogotovo u ranoj fazi početkom 9. stoljeća, razne utjecaje prijašnjih tradicija – ono što na njemačko-saskom području predstavlja inzularni utjecaj, to je bila merovingika u jezgri Franačke, ili langobardsko pismo na talijanskom području (hrvatski je slučaj tu teško komentirati – zbog nedostatka minuskulnih zapisa).

¹⁶⁸ Bernhard Bischoff, *Latin Paleography*, 117.

¹⁶⁹ Ibid.

Jedan od kurioziteta karolinške minuskule u Saskoj naspram Hrvatske i sjeverne Italije upravo je pisanje vernakularom. Jedan je od najboljih primjera spomenuti *Ep o Helijandu*, za kojeg je pretpostavljeno porijeklo u opatiji Corvey, jednom od glavnih skriptorija saskog područja. U Münchenskom kodeksu (BSB Cgm 25), čija se datacija računa okvirno u 850. godinu (ili kod drugih, sredinu 9. stoljeća),¹⁷⁰ pronalazimo starosaski pisan vrlo urednom i uglednom karolinškom minuskulom. Bischoff ističe kako je primjetljiv utjecaj karoline iz Franačkog središta naspram prijespomenutog inzularnog utjecaja – specifično s područja današnje sjeverne Francuske, ističući kako je takav stilski odmak skriptorija opatije Corvey karakterističan za rukopise te provenijencije nakon polovice 9. stoljeća.¹⁷¹ Helijanda je sačuvana u ukupno pet rukopisa, od kojih su neki fragmentiraniji od drugih – ali osim Munchenskog, Bischoff ističe porijeklo iz opatije Corvey za bar još dva od njih (koja se također datiraju sredinom stoljeća).¹⁷² Ta činjenica osim što ističe važnost opatije Corvey u evangelizacijskom procesu, te njenu važnost kao jednog od glavnih skriptorija koji su djelovali na starosaskom jeziku uz latinski, ističe i koliko je produkcija skriptorija, pisana upravo karolinškom minuskulom, bila snažna.

Tako se razvila posebna njemačko-saska verzija minuskule, kojoj je glavna odlika bio utjecaj inzularnog pisma u prethodnom razdoblju – ali osim toga razvila se i posebna franačko-saska škola iluminacija, koja pokazuje zapanjujuće sličnosti s hiberno-saskom tradicijom u prethodnom razdoblju.¹⁷³ Iluminirani rukopisi, poput Druge Biblije Karla Ćelavog (BN Ms lat. 2) proučavali su se u centrima poput Fulde, Regensburga i samostana u Saskoj, te je taj novi franačko-saski stil postavio temelje umjetnosti iluminacije u donjoj Saskoj.¹⁷⁴ Saska će u idućem razdoblju Otonske renesanse odigrati važnu ulogu i u pogledu centra iluminacija i centra skriptorija karolinške minuskule – u konačnici, ona će opstati kao glavno pismo sve do pojave gotice.

U konačnici, usporedna analiza karolinške minuskule pokazuje kako je pismo u početku dolazilo tamo gdje je bio jak i karolinški utjecaj – gdje su osobe u Franačkoj već učene minuskuli to znanje donosile i lokalno na njemu producirale te ga širile. Suživot različitih pisama nije bila jednostavan – ali u svim područjima karolinška minuskula je odnijela prevlast..

¹⁷⁰ *Handschriftenbeschreibung 8827*, <https://handschriftencensus.de/8827> (Pristup 20.5.2023.)

¹⁷¹ Bernhard Bischoff, „Die Schriftheimat der Münchener Heliand-Handschrift“, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 101 (1979): 163.

¹⁷² Ibid. 165 – 170.

¹⁷³ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 87.

¹⁷⁴ Bernhard Bischoff, *Latin paleography*, 220.

Naravno, to je bilo jednostavnije na području gdje nije bilo drugih vrsti pisama koje bi prethodno dominirale skriptorijima, kao što je bio slučaj na području Hrvatske kneževine (iako se i na hrvatskome prostoru kasnije pojavila beneventana, koja je dominirala određenim skriptorijima, naspram karoline). Sjeverna Italija i Saska posjedovale su vlastitu tradiciju langobardske minuskule i inzularnog pisma, koje su utjecale i na posebnu vrstu karolinške minuskule na njihovim područjima.

3.3. Epigrafija – dominantni trendovi, regionalne sličnosti i razlike

Jedan od zanimljivijih primjera kulturnih transfera 8. i 9. stoljeća nalazimo u epigrafiji, natpisima u kamenu. Oni su prvoklasni izvori pismenosti, ali i općenito prvorazredni povijesni izvori. Primjerice, ranosrednjovjekovna hrvatska povijest bila bi mnogo teže rekonstruirana bez natpisa poput onih kneza Trpimira, Muncimira, epitafa kraljice Jelene i drugih. Natpisi u kamenu u svojoj srži sačinjavaju čin komemoracije, i to čin komemoracije koji je u svojoj srži javan te ima cilj nešto obznaniti širem krugu ljudi, na vrlo dugi vremenski period – s obzirom na materijal. Unutar srednjovjekovne epigrafije Robert Favreau identificira četiri glavne vrste natpisa koje pronalazimo: ono što on naziva „kartular u kamenu“¹⁷⁵, to jest zapise crkvenih donacija ili zapise privilegija, natpise koji služe kao međe prostora; zatim komemoracije određenih događaja; te konačno „poruke čitatelju“.¹⁷⁶ Osim takve kategorizacije, u našem slučaju možda je ipak korisnija ona koju identificira Vedrana Delonga, koja je adaptabilna za hrvatski (a vjerojatno saski i langobardski prostor). Ona natpise svrstava u tri kategorije: posvetni (dedikacijski) natpisi, natpisi općeliturgijskog ili sakralnog sadržaja, te nadgrobnici natpisi (epitafi).¹⁷⁷ Unutar hrvatskog korpusa sačuvanih epigrafskih spomenika, vidno je (kao što Delonga napominje) da dominira korpus posvetnih natpisa – i to uglavnom na trabeaciji oltarnih ograda (*septum, cancelus*).¹⁷⁸ Iz toga je evidentno da osim što su sačuvani u najvećem broju, najviše ljudi ih je i vidjelo dok su bili prisutni u svojoj suvremenosti, s obzirom na samu morfologiju srednjovjekovne crkve i prostore u koje običan laik nije mogao pristupiti. Tu je činjenicu važno imati na umu s obzirom na propagandu svrhu natpisa, o čemu će biti govora u

¹⁷⁵ Prijevod ove sintagme s originala na francuskom vrlo je nezgodan (*Les «chartes lapidaires»*), pogotovo s obzirom i da sam autor priznaje da je ova sintagma nedostatan opis. Vidi: Robert Favreau, *L'épigraphie médiévale*, (Turnhout: Brepols, 1997) 31.

¹⁷⁶ Robert Favreau, *L'épigraphie médiévale*, 31 – 46.

¹⁷⁷ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 265.

¹⁷⁸ Ibid. 266.

daljnjem tekstu. Kao predmet analize, epigrafija je zanimljiva upravo jer zbog različitog stila („pisma“, predložaka i dekorativnih elemenata) identificira i korespondiraju različitim kulturnim markerima prostora: jednostavnije rečeno, preko različitih epigrafskih tradicija moguće je pratiti različite kulturne prakse i pojave – dok su sami motivi realizacije epigrafskog spomenika otprilike svugdje isti, i korespondiraju s potrebom staleža, to jest elite (vidljivost, propaganda i (samo)identifikacija te diferencijacija).¹⁷⁹ Elementi kao što su načini datacije, paleografske karakteristike (uniformnost i „kvadratnost“ slova, razmaci, paralelnost itd.), dužina, vrsta jezika itd. svi predstavljaju valjane kategorije analize i identifikacije raznih kulturnih elemenata. Upravo zbog toga, u ovom ćemo poglavlju nastojati identificirati sličnosti (i potencijalne razlike) epigrafske tradicije već uspostavljenih mjesta analize: Hrvatske kneževine, langobardske Italije te Saske – kako bi na temelju toga mogli problematizirati postojanje ili nepostojanje uniformne prakse, to jest kulture na epigrafskom materijalu; odnosno, postojanje jedinstvene *karolinške* kulturne prakse koja je utjecala na spomenuta područja.

Prije nekoliko godina pojavila se teza Nicka Everetta o uporabi spomenika u kamenu kod langobardskog kralja Liutpranda kao način „kraljevske propagande“, to jest već prije spomenute uporabe epigrafije kao markera prostora.¹⁸⁰ Osvajanjem Lombardije 774., rastuća je franačka država došla u intenzivne kontakte i kulturnu razmjenu. U susretu s epigrafskom kulturom superiornom svojoj, karolinški su samostani znanje o kamenim natpisima počeli preuzimati putem dva glavna posrednika, Svetog Rikijera i Adalharda od Corbie.¹⁸¹

Za slučaj hrvatskog zaleđa (dalmatinski gradovi svoju tradiciju pisane riječi od antičkih vremena nisu nikad izgubili u potpunosti) i Saske, u slučaju epigrafske baštine, važan je način na koji je materijal nastao – to jest, od kud se pojavljivalo znanje i vještine potrebne za pisarski i klesarski rad. Kada je, kao što je spomenuto, langobardska vještina pisanih kamenih spomenika ušla u karolinške samostane, oni su postali središta produkcije istih – i svjetovnih

¹⁷⁹ Flavia De Rubeis, „Scritture Nazionali e Aree Culturali: Le Epigrafi Tra Forme, Contenuti e Trasmissioni Testuali in Italia e Nell’Europa Altomedievale“, U: *Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*, ur. Walter Pohl, Gerda Heydemann, (Turnhout: Brepols, 2013) 576.

¹⁸⁰ Vidi: Nick Everett, „Liutprandic Letters among the Lombards,“ U: *Roman, Runes and Ogham. Medieval inscriptions in the insular world and on the continent*, ur. John Higgitt, Katherine Forsyth, David N. Parsons, (Donington: Indiana University Press, 2002) 175 – 189.

¹⁸¹ Florian Hartmann, „Karolingische Gelehrte als Dichter und der Wissenstransfer am Beispiel der Epigraphik,“ U: *Karolingische Klöster: Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, ur. Julia Becker, Tino Licht, Stefan Weinfurter, (Berlin, München, Boston: De Gruyter, 2015) 270.

(namijenjenih vladarima ili drugim velikašima) i sakralnih.¹⁸² Langobardska vještina nije bila *per se* langobardska, već „naslijeđena“ baština iz rimskog doba, s obzirom na to da u Italiji, za razliku od Galije koja je bila matičini teritorij Franaka (sic!), epigrafska kultura zapravo nikada nije nestala.¹⁸³ Poznato je već da je samostan Corbie bio jedno od središta pismenosti, ali i inovativnosti u pismenosti unutar Karolinškog carstva, samim time što se smatra da je od tamo i poteklo pismo „novog doba“, to jest karolinška minuskula.¹⁸⁴

U tom vidu, kako je Corbie bio poznat kao mjesto pogodno za razvoj pismenosti, Florian Hartmann teoretizira o ulozi istog samostana u širenju kulture natpisa u kamenu.¹⁸⁵ Njegovoj tezi pridodaje važnost činjenica da je Adalhard, opat Corbie, bio dobar prijatelj i veliki zagovaratelj Pavla Đakona na karolinškom dvoru, a poznato je kako je upravo Pavao Đakon imao snažnu ulogu u transmisiji epigrafskih znanja na karolinški dvor.¹⁸⁶ Također, u prilog njegovoj tezi ide i dokazanost postojanja popisa sjevernoitalskih zapisa u kamenu, koji se čuvao u knjižnici samostana (popis koji je danas izgubljen, ali se s velikim pouzdanjem može tvrditi da je postojao).¹⁸⁷ Kao što je prethodno pokazano, odnosi samostana Corbie i Corvey bili su više nego bliski, te je samim time transmisija znanja, knjiga i ljudskih resursa između dva samostana bila intenzivna (što smo imali prilike vidjeti prethodno u ovome radu). Nije teško pomisliti kako bi zbog toga upravo opatija Corvey, nastala i njegovana na tradiciji Corbie, bila točka u prostoru koja bi širila znanje umjetnosti u kamenu dalje na istok, to jest na saski prostor – jer su upravo tamo dolazila potrebna znanja, vještine, i učeni ljudi koji su to znanje mogli koristiti i prenositi drugim samostanima tog područja. Upravo zbog toga trebamo u opatiji Corvey, ali i ostalim benediktinskim samostanima, tražiti polazišnu točku saskih inskripcija karolinškog doba. Nesumnjivo je da latinska pismenost u Saskoj općenito potječe

¹⁸² Sebastian Scholz, „Bemerkungen zur Bildungsentwicklung im Frühen Mittelalter. Zusammenfassung,” U: *Karolingische Klöster: Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, ur. Julia Becker, Tino Licht, Stefan Weinfurter, (Berlin, München, Boston: De Gruyter, 2015) 270.

¹⁸³ U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, na temelju izračuna raznih autora, talijansko područje broji oko 30,000 – 40,000 natpisa u kronološkom rasponu od 4. do 10. stoljeća – iako treba istaknuti, s vrhuncem u 4. stoljeću te postupnim opadanjem. S druge strane, područje Vizigotske Španjoske u tom razdoblju broji oko 1250 natpisa, dok Galija u Merovinškom razdoblju broji oko 1500 natpisa (oko 95% natpisa su grobni spomenici). Dakle, možemo jasno govoriti o kontinuitetu pismene kulture (iz aspekta epigrafija) u kasno antičkoj i ranosrednjovjekovnoj Italiji, dok isto tako možemo jasno govoriti o dekadenciji pismenosti u ostalim, rubnijim područjima bivšeg Zapadnog Rimskog Carstva. Prema: Flavia De Rubeis, „Scrittura Nazionali e Aree Culturali“, 550 – 554.

¹⁸⁴ Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians 751-987*, 156 – 158.; Rasprava već spomenuta pod fusnotom 82.

¹⁸⁵ Florian Hartmann, „Karolingische Gelehrte“, 262 – 263.

¹⁸⁶ Važnost Pavla Đakona također se spominje u prethodno navedenom članku Florian Hartmanna, a za utjecaj koji je pak Adalbert od Corbie imao na Karla Velikog, vidi: Tino Licht „Beobachtungen zum Lorscher Skriptorium in karolingischer Zeit”, U: *Karolingische Klöster: Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, ur. Julia Becker, Tino Licht, Stefan Weinfurter, (Berlin, München, Boston: De Gruyter, 2015) 145 – 162.

¹⁸⁷ Florian Hartmann, „Karolingische Gelehrte“, 263.

iz benediktinskog samostana kao općeg mjesta – baš kao što su benediktinci zaslužni i za prve pisane tragove Hrvatske u srednjem vijeku i njenu latinsku pismenost.¹⁸⁸

Dakle, iz svega se nameće iduća situacija i pitanja: talijansko područje poznavalo je epigrafsku kulturu kronološki ranije i bogatije nego općenito franačko područje, budući da je na talijanskom području najjače ostala prisutna kulturna ostavština Rimskog carstva (te je baklja latinske pismenosti najsnažnije u Italiji gorjela i za vremena trajanja Carstva). Sasko, kao i općenito područje današnje Njemačke takvu je kulturu primilo posredstvom franačkog utjecaja, što je bilo (te će i biti) prezentirano u tekstu.

Međutim, što je s hrvatskim prostorom? Koliko je on (ako je) otvoren primanju kulturnih utjecaja Langobarda i prije samog Franačkog osvajanja Lombardije 774. godine, a koliko je utjecaj takve kulture produkt njenog širenja franačkim posredstvom? Osim tog kulturnog utjecaja, u epigrafiji možemo pronaći još jedan dokaz utjecaja karolinške renesanse i onog što karolinški izvor naziva *De Litteris Colendis* („štovanje slova“). Općenito se u kršćanskim natpisima prije karolinške renesanse može primijetiti svojevrsna degradacija u kvaliteti: u izvedbi slova na kamenu, nedostatku paralelnosti između linija teksta, bez interpunkcije, bez „naprednih“ kratica te bez standardizacije kraćenja (osim za *Nomina sacra*).¹⁸⁹ Tekovinama karolinške renesanse dolazimo do natpisa koji imitiraju model karolinške minuskule, što se u literaturi zna nazivati i „karolinška kapitala.“¹⁹⁰ Osim toga, natpisi postaju estetski brižniji, pravilniji, te uzori prema kojima nastaju odražavaju njegovanu tradiciju učenosti.

Epigrafija kao takva ima tendenciju oponašati već usvojene norme. Tako i karolinški epitafi (oni porijeklom od najviših instanci karolinške elite) neodoljivo podsjećaju na spomenute langobardske knjižne uzorke, to jest *Sylloge Centulensis* i *Sylloge Laureshamensis*.¹⁹¹ Iz analize natpisa u spomenutim zbirkama, te zatim popratne analize određenih karolinških natpisa (uglavnom epitafa, kao najčešće izražajni umjetničko-poetsko mjesto) primjećuje se ne samo preuzimanje forme, već i cijelih sintagmi.¹⁹² Primjeri su razni, pogotovo oni nadgrobni natpisa iz predkarolinškog vremena. Jedan koji se često ističe svojom važnošću natpis je kralja Kuningperta, koji se datira negdje oko 700. godine (s obzirom da je

¹⁸⁸ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 84.

¹⁸⁹ Robert Favreau, *L'épigraphie médiévale*, 60.

¹⁹⁰ Flavia De Rubeis, „Scrittura Nazionali e Aree Culturali“, 568.

¹⁹¹ Florian Hartmann, „Karolingische Gelehrte“, *passim*.

¹⁹² Ibid. 266 – 268.

to godina njegove smrti).¹⁹³ Određeni istraživači ističu kako je sam latinski zapravo podosta loše skladan, te se s obzirom na to ne može govoriti o istinskom stihu u heksametru.¹⁹⁴ Međutim, nesumnjivo je postizanje stiha u heksametru bila namjera, ali zbog nevještosti pisca poezije to nije uspješno izvedeno (posebno se ističu treća i peta linija teksta). Uzmimo u obzir još jedan epitaf, onaj irskog biskupa Kumijana, datiran u 736. godinu.¹⁹⁵ Pokazuje zavidniju razinu vještine pjesnika naspram prošloga, te je odrađen u ritmičnom heksametru s vrlo jasnim pravilima: ima pet naglasaka po liniji, s cezuru između drugog i trećeg, te je drugi naglasak uvijek na petom slogu.¹⁹⁶ Sve to odaje vrlo visoku vještinu pjesnika nadgrobne poezije, što je zapravo simptomatično za općeniti odnos epitafa, ali i drugih natpisa nastalih u samostanskom središtu naspram onih drugačijeg porijekla – samostanski zapisi, pogotovo kad dolaze iz velikih učenih središta, kao što je Bobbio, uvjerljivo su više kvalitete.¹⁹⁷

Sama inskripcija langobardskog doba (u ovom slučaju, 8. stoljeća) najbolje je očuvana na glavnom područja njihova utjecaja – to jest, području oko Pavije te teritoriju Furlanije i Spoleta, dok je primjerice na području Beneventa situacija dosta dubiozna, nema

¹⁹³ *Aureo ex fonte / quiescunt in ordine reges,
Avus, pater, hic / filius heiulandus tenetur,
Cuningpert florentissimus / ac robustissimus rex,
Quem dominum Italia, / patrem atque pastorem,
Inde flebile maritum / iam viduata gemet.
Alia de parte / si origine quaeras,*

*Rex fuit avus, mater / gubernacula tenuit regni,
Mirandus erat forma, pius, / mens, si requiras, miranda.* U: Paolo de Vingo, „Forms of representation of power and aristocratic funerary rituals in the Langobard kingdom in northern Italy“, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2012): 127.

¹⁹⁴ Dag Norberg, *An Introduction to the Study of Medieval Latin Versification*. 1. izd. 1958, (Washington: Catholic University of America Press, 2004) 96.

¹⁹⁵ *Hic sacra beāti / membra Cumiani solvuntur,
cuius coelum pénétrans / anima cum angelis gaudet.
iste fuit mágnus / dignitate, genere, forma.
hunc misit Scotía / fines ad Italicos senem:
locatus Ebóbio / Domini constrictus amore,
ubi venerándi / dogma Columbani servando
vigilans, jejúnans, / indefessus, sedulo orans
Olympiades quátuor / uniusque curriculo anni
sic vixit feliciter, / ut felix modo credatur,
mitis, prudens, pius, / fratribus pacificus cunctis.
huic aetatis ánni / fuerunt nonies deni,
lustrum quoque únum / mense(n)sque quatuor simul.
at, pater egrégie, / potens intercessor existe
pro gloriosíssimo / Luitprando rege, qui tuum
pretioso lápide / tympum decoravit devotus,
sit ut manifestum, / alium ubi tegitur corpus.*

U: Rudolf Thurneysen, „Der Weg vom dactylischen Hexameter zum epischen Zebnsüber der Franzosen“, *Zeitschrift für romanische Philologie* 11 (1887): 316.

¹⁹⁶ Rudolf Thurneysen, „Der Weg vom dactylischen Hexameter“, 317.

¹⁹⁷ Za općenito o predkarolinškog produkciji epitafa u sjevernoj Italiji, vidi: Flavia De Rubeis, „Modelli Impaginativi Delle Iscrizioni Funerarie Elitarie Tra Longobardi e Carolingi“, *Scripta* 6 (2013): 57 – 67.

konkretno datiranih natpisa u 8. stoljeće.¹⁹⁸ Natpisi smješteni u langobardski teritorij jednako su intrigantni; naime prema već starijem (ali i dalje jednom od opsežnijih!) paleografskom istraživanju Nicolette Gray mogu se izdvojiti dva važna zaključka: prvo, korpus inskripcija langobardskog područja 8. stoljeća stilski podosta varira – čak i u spomenicima usmjerenima istoj osobi (u ovom slučaju, kralju Liutpranda) opet postoji stilsko odudaranje. Tu se radi o generalnom duktusu slova, stilizacijama ponekih slova (primjerice, zavijutak duktusa pri izvođenju slova G) i sličnim stvarima. Kao drugo, koliko god postojala varijacija među čisto langobardskim spomenicima Liutprandovog vremena, opet postoji još generalnija razlika od skupine spomenika sačuvanih iz istog vremena na području grada Rima.¹⁹⁹ Još više može biti zanimljiva tvrdnja o promjeni stila unutar samog Rima – za što Gray tvrdi da je velika promjena naspram 7. stoljeća i razdoblja prije. Ta promjena počinje smrću pape Hadrijana I., te epitafom za koji pretpostavlja da je naručen od strane Karla Velikog i napravljen unutar Franačkog teritorija, u vlastitim radionicama Karolinga umjesto od strane nekog rimskog klesara-umjetnika. Taj stil traje do polovice stoljeća, kada se pojavljuju „eksperimentalniji“ stilovi unutar same epigrafske građe, dok se „moda“ u potpunosti mijenja početkom 10. stoljeća.²⁰⁰ Razlog može, a i ne mora biti opadanje moći karolinške dinastije i njihovog direktnog utjecaja na papinstvo – kako su se u međuvremenu pojavili pape koji su iskazivali više snage i samovlasti od dvojca koji je bio prisutan za života Karla Velikog, to jest Stjepana III. i zatim Hadrijana I. Moguće je da je upravo ovisnost te dvojice, pogotovo Hadrijana I. (s obzirom da je njegov pontifikat vremenski preklopljen s najsnažnijim razdobljem karolinške moći) otvorio impuls snažnog kulturnog utjecaja iz karolinške sredine – koji je, kako znamo, bio vezan i uz snažnu teološku i monašku moć, a ne samo snagu „stanja na terenu“. Međutim, treba reći da se u ovom slučaju ipak radi samo o pojedinim pretpostavkama.

Jedna zanimljiva opservacija istraživana još u davnom radu Nicolette Gray, a zatim ponovno otvorena u istraživanju Flavie De Rubeis su natpisi iz Ravenne 9. stoljeća. Kao područje koje je imalo neupitan dugotrajan bizantski utjecaj, s obzirom na postojanje Ravenskog egzarhata sve do 751. godine, zanimljivo je vidjeti upliv utjecaja koji se tradicionalno klasificiraju kao karolinški. Većinom se prihvaća teza da područje Ravenne nije bilo otvoreno karolinškim utjecajima, te je materijal 9. stoljeća teško klasificirati („polu-službeni“ stil egzarhata dezintegrira se odmah po njegovom nestanku sredinom 8. stoljeća), ali

¹⁹⁸ Nicolette Gray, „The Paleography of Latin Inscriptions in the Eighth, Ninth and Tenth Centuries in Italy”, *Papers of the British School at Rome* 16 (1948): 59.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid. 95 – 105.

je skupina od 10-ak natpisa vrlo jasno kategorizirana te se pretpostavlja da su svi natpisi iz te grupacije djelo jedne radionice (Vidi prilog 2.).²⁰¹ Razni elementi, pogotovo oblici slova koji su od kraja 8. stoljeća uredniji i kvadrantniji, a u kasnijem razdoblju ponovno „raspršeni“ otkrivaju modele karakteristične za karolinšku epigrafsku produkciju.²⁰² Jedan od natpisa koji svakako potvrđuje karolinšku prisutnost čvrstim dokazima onaj je koji donosi ime samog cara Karla Velikog, pronađen na nadbiskupovoj palači u Ferrari, te se, iako nema preciznu dataciju, smješta između 775. i 814. godine.²⁰³

Zanimljivi su nam pogotovo dva natpisa koje Gray donosi, No. 94²⁰⁴ i No. 95.²⁰⁵ Gray ih sugestivno smješta u 826. godinu, ali svakako u prvu polovicu 9. stoljeća. U njima je primjetno ono o čemu će kasnije biti riječi, u dijelu rada koji se bavi natpisima hrvatskog područja, a to je korištenje pokajničke formule kada je osoba koja se spominje u natpisu crkvene provenijencije. Oba spomenika sadrže riječ *indignus*, dok drugi sadrži i *peccator*. Takva obilježja učestala su kada se u natpisima spominju svećenici, opati, drugi redovnici ili bilo tko povezan s Crkvom. Primjetljiva je razina nepravilnog ili vulgarnog latiniteta, pogotovo u natpisu No. 94, gdje vidimo riječ *kasa* umjesto *casae*, ili kontrakcije koje nisu karakteristične za hrvatski prostor (poput *epcp* umjesto *episcopus*), što se može pripisati vlastitom vulgarnom latinitetu koji se stoljećima razvijao na tom prostoru za razliku od „novog“ latiniteta na području Hrvatske kneževine – sličan slučaj kao kad je riječ o dalmatinskim gradovima u tome razdoblju.

Gray unutar svoga istraživanja uočava sličnost korpusa spomenika koje ona klasificira pod brojeve 89 – 98 s natpisom kneza Muncimira iz Uzdolja kod Knina. Kako piše, vidljivo je iz promatranja oblika i veličine slova, kojasu mnogo manja, to jest minuskulnija – što u svojoj analizi navodi i Mirjana Matijević Sokol – što uz nedvojbenu dataciju u 895. godinu zorno prikazuje kulturne veze sjeverne Italije i Hrvatske kneževine.²⁰⁶ Gray svoj pronalazak natpisa

²⁰¹ Ibid. 105 – 106.

²⁰² Flavia De Rubeis, „Scrittura longobarda, bizantina o carolingia? retaggi, modelli e imitazioni tra ravenna, Venezia e l'Istria nei secoli VIII-X“, U: *The Age of Affirmation: Venice, the Adriatic and the Hinterland between the 9th and 10th Centuries (Seminari del Centro Interuniversitario Per La Storia E L'Arc* , ur. Stefano Gasparri, Sauro Gelichi, (Turnhout: Brepols, 2017) 332 – 333.

²⁰³ „CAROLI REGI FRANCOR ET LANGUBARD ...“, U: Nicolette Gray, „The Paleography of Latin Inscriptions“, 114.

²⁰⁴ „MARIE EGO RUMALDUS INDIGNUS EPCP OFFERO ET . . . BIT DA EREDI QD POTONICOME KASA MES . . .“, U: Ibid. 112.

²⁰⁵ „+ SCE MARIE DI GENETRICIS ET BEATI ESTEFANI MARTIRI EGO INDIGNUS ET PECCATOR DOMENICUS T . . .“, U: Ibid. 113.

²⁰⁶ Mirjana Matijević Sokol, „Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa krstionice kneza Višeslava“, 59 (2007): 21.

kneza Muncimira (ali i Višeslavove krstionice) bazira na djelu Josefa Strygowskog iz 1929.,²⁰⁷ s time da ne spominje još jedan sličan korpus natpisa – onih kneza Branimira, koji prikazuju slično oblikovanje slova.²⁰⁸ Uz to, Gray ističe sličnost skupine spomenika 98 – 105 upravo s Višeslavovom krstionicom – kada se uzme u obzir oblikovanje slova, koje zaista jest drugačije od kasnijeg razdoblja natpisa kneza Branimira i Muncimira, ono izgleda pravilnije, kapitalnije i kvadratnije,²⁰⁹ dok samu krstionicu i Muncimirov natpis veže pojava glagola como 3., karakterističnog za karolinško razdoblje.²¹⁰ Kao „najelegantniji natpis“ skupine 98 – 105 ističe se onaj koji će biti spomenut kasnije u grupi spomenika koji među prvim sadržavaju dataciju putem vladara – to je u hrvatskoj historiografiji često spominjani natpis biskupa Handegisa u Puli, iz 857. godine.²¹¹ Ako bi datacija Višeslavove krstionice mogla biti smještena u prvu polovicu 9. stoljeća, nesumnjivo bismo mogli govoriti da je stil teksta bio jedan od predložaka ovom natpisu (za kojeg se pak isto tvrdi da prikazuje jasan utjecaj iz Čedad, spomenutog središta Lotarovog školskog sustava). Ako uzmemo u obzir ovih par primjera, jasno vidimo zamršenu, ali neraskidivu vezu utjecaja koji se preklapaju na istočnoj i zapadnoj obali Jadrana, između talijanskog i hrvatskog područja – a koji su kultivirani stvaranjem zajedničkog kulturno-političkog prostora Karolinškog carstva. Sjeverna Italija, bogata raznim vrstama natpisa i u karolinškom i predkarolinškom dobu, u konačnici pokazuje svojevrsnu prisilnu „homogenizaciju“ stila. Naravno, stil je ovisio od radionice do radionice, ali je ipak bio primjetan utjecaj izvana – utjecaj koji je objašnjiv djelovanjem karolinške renesanse. Langobardski, ravenski, papinski i drugi stilovi varirali su prije dolaska karolinške vlasti, a varirali su i nakon njenog nestanka, te je tek kratkim razdobljem karolinške Italije primjetljiv svojevrsni nagon stilske i sadržajne unifikaciji – kojoj je ponovno bio model sama talijanska prošlost, langobardska umjetnost.

Ono što se u radovima hrvatskih povjesničara umjetnosti danas naziva liutprandska renesansa (kao različita i specifična od karolinške renesanse) nesumnjivo nosi odlike kulture langobardskog prostora kojim je gospodario istoimeni kralj, međutim glavno pitanje nije u „posebnostima“ – već u tome je li se tzv. liutprandska renesansa na hrvatskom povijesnom

²⁰⁷ Josef Strykowski, *Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*, (Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag, 1929) 92 – 94.

²⁰⁸ Mirjana Matijević Sokol, „Krsni zdenac Hrvata“, 21.

²⁰⁹ Nicolette Gray, „The Paleography of Latin Inscriptions“, 106.

²¹⁰ Mirjana Matijević Sokol, „Krsni zdenac Hrvata“, 21.

²¹¹ AN INCARNAT DNI DCCCLVII

IND V • REGE LODOWICO IMP AUG

IN ITALIA HANDEGIS HUIUS AECCAE

ELEC • D * PENT ♦ CONS • EPS SED AN • V

U: Nicolette Gray, „The Paleography of Latin Inscriptions“, 116.; Usp. transkripciju iz fusnote 234.

prostoru pojavila samostalno polovicom 8. stoljeća, ili se pojavila (što je vjerojatnije, s obzirom na prethodne rezultate ovog rada) posredstvom kulturnih transfera tekovina karolinške renesanse, gdje je bila samo dio veće cjeline. Epigrafska je baština za razliku od (većine) izvora pisanih na mekim materijalima rađena upravo kao spomenička – to jest, kako bi ti natpisi bili viđeni, čitani, te svjedočili nečemu što je zamislio autor (to jest, naručitelj). Kao što je u radu prethodno spomenuto, epigrafski spomenici služili su kao svojevrsni markeri prostora. Prostor Hrvatske i prostor sjeverne jadranske Italije dijele jednu intrigantnu sličnost: moguće je pratiti veliku prisutnost laika (naspram crkvenih figura) u natpisima (uglavnom u slučajevima donacije crkvenog namještaja ili „svetog“ prostora, poput crkve ili samostana).²¹² U hrvatskom se slučaju to pripisuje „strategiji vidljivosti“ kneza Branimira nakon što je dobio „priznanje“ od strane pape Ivana VIII.,²¹³ a sve idejno potječe od već spomenute, teoretizirane strategije primjenjivanja natpisa kao vida kraljevske propagande iz vremena Liutpranda.²¹⁴ Flavia De Rubeis govori o odvojenosti crkvene i laičke pismenosti u prostoru. Naime, dio crkve koji je bio „zatvoren“ za obične vjernike (dakle, sve „sjeverno“ od oltarne pregrade), nije niti mogao sadržavati laičke zapise. Tu se javlja specifikum sjevernoitalskog i hrvatskog prostora – velik broj natpisa na oltarnim pregradama i ciborijima (takva pojava nije nimalo učestala u primjerice Galiji ili Španjolskoj). Osim toga, razlika između dedikacije osobama crkvene i svjetovne provenijencije (barem u hrvatskom slučaju) očituje se i u samoj društvenoj namjeni. Naime, primjetna je ta „propagandna“ svrha kod svjetovnih vladara, gdje glavnu funkciju ima istaknuti vlastiti društveni položaj, naspram osoba crkvene provenijencije, koje primarno iznose duhovni čin. Tako u samim titulama možemo pronaći, primjerice na natpisu pronađenom na lokalitetu Crkvina (2. pol. 9. st.) natpis „DVX GLO[rius...]²¹⁵

U hrvatskoj tradiciji, prvi tekst u kamenu koji se datira i onim što De Rubeis naziva „lokalnim stilom“ (ili, prema Delongi, „unutarnjem stilu“²¹⁶), to jest lokalnim vladarom

²¹² Flavia De Rubeis, „Scritture Nazionali e Aree Culturali,” 564.

²¹³ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 319 – 320.

²¹⁴ Tu bi htjeli uputiti na dva djela Nicka Everetta koja se bave tom tematikom: Nick Everett, "Liutprandic Letters among the Lombards"; Kao i: Nick Everett, *Literacy in Lombard Italy C.568-774* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

²¹⁵ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 64 Tab.25; Za raspravu, vidi: Ibid. 315.

²¹⁶ Donosimo (indirektnu) definiciju i opis tog pojma, od strane Vedrane Delonge: „Na temelju navedenog vidljivo je da imenovani vladar, u konkretnim primjerima knez Branimir, postaje, faktički, svojevrsan constructor ecclesiae pod čijim se pokroviteljstvom te nalogom, možda čak i materijalnim ulogom, ali uz nesumnjivu kneževu kršćansku dobrostivost, dotična donacija ostvaruje. Štoviše, reklo bi se da se spomenute datacije, nazovimo ih **unutarnje (verbalne)**, unose u natpise ne toliko s namjerom navođenja precizne datumske oznake koliko s pragmatičnom nakanom imenovanja vladara u cilju afirmacije njegove osobe i imena.“ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 320.

(naspram nekog supraautoriteta) Branimirov je natpis iz Muća 888. godine: „[...] BRANIMIRI ANNOR(vm) CHR(ist)I SACRA DE VIRG(ine) CARNE VT SV(m)PS(it) S(vnt) DCCCLXXX ET VIII VI Q(ve) INDIC(tio)”.²¹⁷ Postoji mogućnost i ranije datacije „unutarnjeg stila“ na hrvatskom prostoru, i to prema natpisu koji podrijetlo vuče iz predromaničke crkve sv. Lovre: „[...]EM[pori]BVS DOMNO D[omagoi (?)...]”.²¹⁸ Delonga na temelju sačuvanog početnog slova D (oprezno) sugerira mogućnost datacije tog spomenika u razdoblje vladavine kneza Domagoja (846. – 876.). Na tom tragu, idući fragment koji je povezan s prethodnim (Tab. 106, str 147.) na kojem nalazimo isključivo tekst „SIMO XVII IN“ Delonga razrješava kao: „[...]? anno octingentesimo septuage]SIMO XVII IN[dictione...]”²¹⁹; to jest, u godinu 870., te oznake XVII uz indikciju. Treba navesti raspravu Nikole Jakšića i Željka Krnčevića koji dovode ovo u pitanje, ističući kako dio teksta SIMO XVII IN(dictione) mora biti određen na tekuću godinu 17 nekog stoljeća, a da je tekst indikcije slijedio nakon toga.²²⁰ Međutim, treba uzeti u obzir da se datiranje putem vladara nikako ne može primijeniti na niže plemstvo ili administraciju, s obzirom da, na primjer, datacije župana Pristine (!), koji iako je nositelj visoke titule u hrvatskom kneštvu i dalje vrši dataciju putem Branimirove osobe. Dakle, svakako možemo ovaj natpis klasificirati kao namijenjen osobi najvišeg ranga.

Nije bilo slučaja vladarske datacije kada je sam vladar bio donator, već su se i drugi, niži dostojnici datirali stilom vladara, u ovom slučaju ponovno je riječ o Branimiru. Tako na lokalitetu Ždrapanj, na nalazištu koje pripada predromaničkoj crkvi sv. Bartula nalazimo natpis: [Br]ANIMIERO DVCE[m] CLAVITNORV[m] EGO PRISTI[na] IVPANVS C[...]”.²²¹ Iz tog primjera vidimo kako su nositelji velikaške vlasti, podložni njemu (u ovom slučaju hrvatski ranosrednjovjekovni župani), datirali sebe vezani uz vladara – možda iz osjećaja ispunjenja obveza prema vladarevom vrhovništvu, ali moguće i zbog vlastite legitimacije povezivanjem uz ime uglednog vladara kakav je bio Branimir.

S druge strane, natpisi u kojima nalazimo pripadnike klera imaju u potpunosti drugačiju intonaciju. Tako u Ninu pronalazimo natpis opata Teudeberta, koji kombinira i pokornu

²¹⁷ Ibid. 123 (Tab. 91.)

²¹⁸ Ibid. 147 (Tab. 105.)

²¹⁹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 147 (Tab. 106.)

²²⁰ Nikola Jakšić, Željko Krnčević, „Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika,“ *Starohrvatska prosvjeta* III 24 (1997): 104; Dakle, prema razmatranjima ovo dvoje istraživača tekst bi glasio kao jedna od tri varijante: (octingente)simo XVII in(dictione X), (nonagente)simo XVII in(dictione V), (mille)simo XVII in(dictione XV); to jest, godina 817., 917. ili 1017., s tim da veću vjerojatnost pridaju zadnja dva rješenja.

²²¹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 252 (Tab. 228.)

nakanu klera, ali i dataciju putem vladara: „[...t]EMPORIBUS DOM(i)NO B[ra]NNIMERO DUX SLCAUORUM[...]JORITY HU[...] [sc.opus] / EGO TEUDEBERTUS ABBA[s] PRO REMEDIO ANIME MEE FIERI ROG[avi] [...quis l]EGET PRO ME PECCATOR[e]“.²²² Natpis koji je datiran između 879. i 892. godine ukazuje (kao i natpis iz Ždrapnja, koji se smješta u isto razdoblje) svojevrsnu mogućnost ranije pojave datacije putem vladareve osobe, ali zbog nedostatka informacija 888. godina i dalje ostaje primarna.²²³ Osim toga, postoji mnoštvo fragmentarnih natpisa koji sadržavaju latinske riječi poput *peccator*, koje bi, da su povezane s ostatkom teksta, vjerojatno upućivale na isto. Natpis koji je ostavio đakon Gumpert, primjerice, ne sadrži takvu pojakničku formulu: „EGO GVMP(er)TV[s] [p](res)B(yte)R ISTVM D[o]MVM [fi]ERI ROGAV[i]“²²⁴. Takve natpise za svjetovne osobe u epigrafiji zaista ne pronalazimo, međutim u paleografiji takav izraz možemo pronaći već u Trpimirovoj darovnici, u izrazu „Unde ego, licet peccator, Tirpimir.“²²⁵ Ipak, kako i Mirjana Matijević Sokol tvrdi, radi se o dokumentu koji je *acta depravata* (ili *acta interpolata*)²²⁶ – dakle ne možemo znati koji su dijelovi, iz stilskih ili drugih razloga, kasnije ubačeni, pa tako i ovaj. Zbog toga ne možemo izvoditi takve zaključke na temelju te isprave već ćemo se držati originalne teze De Rubeis o „primatu“ pokajničkih formulacija kod klera, u epigrafiji. Najbliže što dolazimo „pokajničkoj formuli“ unutar hrvatske rane epigrafske baštine natpis je župana Gostihe (ili Gastike) pronađen u crkvi sv. Spasa: „AD ONOREM D(omi)N(u)M N(ostri) IESU CHR(ist)I EGO GAS TICA HUPPANUS D[onavi vel dedicavi] L[.] I ET ANIME MEE ET MATR[i]LS MEE NOMINE NEMIRA ET F[i]LIIS MEIS NOMINE.“²²⁷ Međutim, treba priznati da sintagma za *spasenje duše* nije u intonaciji „drastična“ kao što bi bila „ja, grešnik“ – te osim toga, formula *pro remedie anime mee* u različitim oblicima prisutna je gotovo čitav srednji vijek, većinski u laičkom miljeu. Dakle – pokorničke formule označuju dedikanta ili darivatelja crkvene provenijencije, dok natpisi svjetovnih osoba ne sadržavaju tako pokoran ton.

Važno je napomenuti kako istraživanje ovih elemenata datacije (pa i drugih epigrafsko-tekstualnih) elemenata nije svrha sama sebi, već nam daje novu dimenziju jednog prvoklasnog povijesnog izvora. Iako ih postoji više, jedan od zanimljivih primjera uporabe ovakvog

²²² Ibid. 207 (Tab. 174.)

²²³ Datacija 879. – 892. godine uglavnom se uzima za natpise koji nose Branimirovo ime, a nisu specifično datirani, jer se to razdoblje poklapa s (utvrdivom) njegovom vladavinom.

²²⁴ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 46 (Tab 4.)

²²⁵ CD I, 4.

²²⁶ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 92.

²²⁷ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 88 (Tab. 56); Pošto nas interesira sadržaj, donosimo i (slobodni) prijevod, koji je donijela autorica ove zbirke: „U čast gospodina našeg Isusa Krista, ja župan Gostiha, darovao sam (posvetio sam) [ovu crkvu, za spas] i moje duše, i u ime majke moje Nemire, i u ime mojih sinova.“

interdisciplinarnog pristupa možemo prikazati na temelju predromaničke crkve sv. Mihovila u današnjim Brnazama – lokaliteta kojeg je istraživao Stjepan Gunjača još sredinom 20. stoljeća, ali koji osim usputnih spomena još nije dobio detaljnu analizu kakvu zaslužuje.²²⁸ Tako od oko šest fragmenata natpisa koji su sačuvani (te Gunjačnim pretpostavkama datirani u 9.st), izdvaja se onaj „INDICNVS PECATOR FIERI R[ogavi(t?)...]”²²⁹, koji bi u aproksimativnom prijevodu otprilike glasio : „...nedostojni grešnik zamolio je da se napravi... (crkva?)“. Ako uzmemo u obzir gore spomenuti metodološki okvir, prema kojem u 9. stoljeću pronalazimo pokajničke formule na epigrafskim natpisima isključivo kod klera – možemo zaključiti kako je „nedostojni grešnik“ iz našeg teksta, koji je sagradio crkvu (ili joj nešto darovao), upravo pripadnik klera, a ne neki svjetovni vladar. Sintagma „FIERI R[ogavi(t?)...]” istovjetna je onoj s natpisa u Ninu, na kojima se spominju Gumbert i Teudebert – što je još jedna indikacija na klersko podrijetlo nepoznatog naručitelja (moguće čak nekog iz sličnog benediktinskog miljea). Osim ovog posvetnog natpisa, pronađen je i ulomak teksta koji možemo (s nužnom opreznošću) smatrati formulom datacije putem vladavine kneza: „[...t]EMPORE DOM[ini]”.²³⁰ Iako ove nalaze treba tretirati isključivo kao indicije i pretpostavke zbog nemogućnosti konkretne potvrde, svedeno treba reći kako se primjećuje niz sličnosti – i to ne samo unutar hrvatske epigrafičke baštine ranog srednjeg vijeka.

Osim datacije osobom vladara, sekundarna pojava koja povezuje hrvatski i talijanski prostor datacija je kršćanskom erom. Iako na području paleografskih izvora u Italiji (među javnim aktima) pronalazimo ovaj stil već u 6. stoljeću, njeno proširenje pripisuje se utjecaju Bede Časnog u 8. stoljeću, te štoviše utjecaju karolinške kancelarije koja je preuzela Bedin uzor.²³¹ Iako je općeniti epigrafski materijal talijanskog područja imao raniju povijest od većine karolinškog područja, natpise datirane kršćanskom erom pronalazimo učestalo sredinom 9. stoljeća. Takve natpise u tom razdoblju nalazimo u Puli (857.), Comu (893.), Parmi (895.), Bresciji (897.), Milanu (900.), Lucci (925.), Veroni (928.) te u konačnici Rimu (963.). Na njemačkom, a pogotovo na saskom području prije druge polovice 10. stoljeća ne nalazimo takav stil datacije, kada se datira spomenik pronađen u Kölnu, dok za druge natpise datirane

²²⁸ Za prvi izvještaj arheološke aktivnosti na lokalitetu vidi: Stjepan Gunjača, „Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja“, *Starohrvatska prosvjeta III* 4 (1955): 85 – 134.; Za popis svih spomena lokaliteta, vidi: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 82.

²²⁹ Ibid, 83 (Tab. 51).

²³⁰ Ibid, 82 (Tab. 50).

²³¹ Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, 193.

tim stilom čekamo sve do 11. stoljeća, a postaju sve dominantniji tek u njegovoj drugoj polovici.²³²

Ponovno, na hrvatskom se području očituje u natpisu kneza Branimira iz 888. riječima *Annorum Christi Sacra de Virgine carne ut sumpsit sunt DCCCLXXX et VIII VI que indictio*. U formuli datacije primjećuje se sličnost s natpisom kneza Muncimira, datiranim u 892. godinu (4 godine kasnije): *Anno vtique sacre postquam Christus carnem de virgine sumpsit octogesimo nonagesimo secundo, indictione undecima, sub die quarta Calendarum octobrium*.²³³ Općenito je datiranje putem kršćanske ere na hrvatskom prostoru vrlo zanimljiva pojava za pratiti. U Puli, koja je bila pod neposrednom franačkom vlašću, nalazimo natpis biskupa Handegisa (koji dakle prethodi Branimirovom natpisu) koji objedinjuje dataciju kršćanskom erom, dataciju putem vladara te dataciju putem godine Handegisova episkopata: „AN(no) INCARNAT(ionis) D(omi)N(i) DCCCLVII IND(ictione) V / REG(nan)TE LO(v)DOWICO IMP(eratore) AVG(usto) IN ITALIA HANDEGIS HVIVS AECCL(e)siae) E(a) L(ege) E(rigendum) C(uravit) D(ie) PENTE(costes) CONS(acravit) EP(i)S(copi) SED(is) An(no)“.²³⁴

Veliki korpus langobardskih spomenika, rimskih spomenika, ali i karolinških općenito zapravo su epitafi. Samu slavu karolinško – langobardske epigrafije stekli su upravo poznati epitafi – onaj kralja Liutpranda, Karla Velikog, Alkuina i drugih. Hrvatsko srednjovjekovlje, kao što je iznad već napisano, uglavnom obiluje dedikacijskim natpisima. Međutim, tu treba izdvojiti jedan od rijetko sačuvanih ranosrednjovjekovnih *tumula* – epitaf kraljice Jelene. Iako je sam iz relativno kasnijeg razdoblja nego ostali materijali ovdje opisani, smatramo da ga ipak treba uključiti u analizu zbog njegove vrijednosti, ali još više rijetkosti unutar hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti. Tekst epitafa glasi:

„[in hoc t]UMULO Q(ui)ESCIT HELENA FA[mosa quae fui]T VX[o]R MIHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R[eg(is) quae deliciis r]ENVIT REGNI VIII IDVS M(ensis) OCT[obris quae] HIC OR[dinata f]VIT AN(no) AB INCARNA[tione D(omi)ni] DCCCCLXXVI IND. IV CICL[o] L(un)a V ep(acta) XVII [ciclo sol(ari)] V LVN(a) V

²³² Favreau, *Épigraphie médiévale*, 173 – 174.

²³³ CD 1, 22 – 25.

²³⁴ Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi I., Rasprave i vrela; II. Katalog*, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika) 60.; Također, vidi: Tomislav Galović, „Kronološki aspekti hrvatske integriranosti u srednjovjekovnoj Europi”, *Historijski zbornik* LVIII (2006): 41.

[con]CVRRENTE VI ISTAQ[VE] [v]IVENS FV[IT] REGN[i] MATER FIT PVPILOR(um)
TVTO[rq](ue) VIDVAR(um) ICQUE ASPICIE[n]S VIR ANIME DIC MISERERE DEVS”²³⁵

Prije svega, pozornost privlači bogata formula datiranja u ovom epitafu – naime, čak ni u 10. stoljeću, kad datiramo ovaj spomenik, nadnevak u formuli datacije nije bio česta pojava, iako se i znao pojavljivati mnogo ranije, pa ga tako nalazimo na epitafu Karla Velikog („V KALENDAS FEBRUARI“).²³⁶ Osim toga, pronalazimo sličnu pojavu u na epitafu pape Hadrijana I. („ANNOS XXIII MENSES X DIES XVII OBIIT VII KALENDAS JANUARI“)²³⁷ kao i epitafu Alkuina („XIV KALENDAS IUNIAS“).²³⁸ Svi ti epitafi potječu iz karolinškog kulturnog kruga, te možemo pretpostaviti, kao što je bio slučaj i u stoljeću prije, da su epitafe sastavljali učenici monasi (epitafe važnih i poznatih preminulih ličnosti sastavljali su najučeniji ljudi tog vremena, poput Alkuina i sl.). Donekle umjetničku formu možemo pronaći u samome natpisu, njegovoj poetičkoj intonaciji – iako su samo prvi i završni redovi epitafa podređeni metričkoj shemi (doduše, kako ostatak teksta nije sačuvan, nemoguće je znati zasigurno).²³⁹

Kao posljednji primjer epigrafije hrvatskog prostora 9. stoljeća navodimo spomenik koji je svakako jedan od iznimnijih, a znanstveno jedan od kontroverznijih.²⁴⁰ Radi se naime o Višeslavovoj krstionici. Tekst krstionice krasi jedan od sačuvanih, čitkih i elegantnijih

²³⁵ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 131 (Tab. 97); Treba napomenuti da postoje više različitih čitanja ovog spomenika koja variraju po sadržaju i značenju, s obzirom na izuzetnu fragmentiranost teksta i nedostatak nekolicine podataka: Ferdo Šišić (1914.), Miho Barada (1941.), Lovre Katić (1955.), A. Jadrijević (1958.), Željko Rapanić (1987.). Ovdje doneseno je ono originalno, samog otkrivača spomenika, don Frane Bulića (1901.), te kako ga je autorica uvrstila u svoj korpus izvora kao najrelevantnije – zbog toga ga i mi donosimo u ovom tekstu.

Jednu od značajnijih promjena čitanja donijela je Mirjana Matijević Sokol, prijedlogom restitucije početka samog natpisa. Naime, umjesto usvojenog IN HOC TUMULO, ponudila je dvije alternative: HOC IN TUMULO, ili pak HIC IN TUMULO. Takvim čitanjem razriješla se problematika jednog od većih ulomaka koji nije bio smješten (umjesto Bulićevog čitanja, koje početnu formulaciju zasniva na pretpostavci), a čini se da započinje slovom H. U: Mirjana Matijević Sokol, Vladimir Sokol, „Quedam Helena Regina“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43 (2010): 419 – 420.

²³⁶ Mirjana Matijević Sokol, „O datiranju epigrafičkih spomenika“, 398.

²³⁷ Robert Favreau, *Épigraphie médiévale*, 64 – 66.

²³⁸ Luitpold Wallach, „The Epitaph of Alcuin: A Model of Carolingian Epigraphy“, *Speculum* 30 – 3 (1955): 367–373.

²³⁹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 132.

²⁴⁰ Unutar ovog rada nećemo ulaziti u polemiziranje o autentičnosti Višeslavove krstionice, niti povijesnu analizu samog Višeslava. Krstionica je uzeta u obzir kao dio hrvatskog epigrafskog korpusa 9. stoljeća, što smatramo da je opravdano, s obzirom na analize i istraživanja provedena u zadnje vrijeme. (Historiografska) rasprava koja se razvila oko krstionice traje već duže vremena te je producirala znatan obujam radova, tekstova i knjiga. Smatramo da je suvremenim istraživanjima, kako paleografskim, arheoloških i petrografskim problematika razriješena te u konačnici samo upućujemo na najrelevantniju literaturu o toj problematici.

Vidi: Mirjana Matijević Sokol, „Krsni zdenac Hrvata“, 1 – 31; Ante Uglešić, *U potrazi za Višeslavovom krstionicom*, (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2022).

tekstova hrvatskog ranog srednjovjekovlja.²⁴¹ S obzirom da je većina historiografije koja se bavila krstionicom uglavnom pokušavala dokazati ili osporiti njeno hrvatsko porijeklo, razmjerno malo je analizirana u kontekstu kojem zaslužuje. Naime, ono što je utvrđeno još od istraživanja Mate Suića, Vedrane Delonge te Mirjane Matijević Sokol jest da krstionica stilski nedvojbeno pripada razdoblju karolinške renesanse. Tu se ističu primjerice kontrakcija glagola *compsit*, jezičnog elementa koji je svoj značaj dobio upravo u njenom okviru.²⁴² Osim termina *compsit*, druge karakteristike latiniteta smještaju kreatora teksta u razdoblje karolinške renesanse, poput primjerice poštovanje monoftongizacije ili pravilne uporabe drugih latinskih gramatičkih oblika.²⁴³ Visoka izvedba latinskog izričaja upućuje na visoko obrazovanje osobe koja je sastavljala. Pretpostavka o tome radi li se o „domaćem“ majstoru ili pak nekome iz sjeverne Italije ponajviše bi ovisila o razriješenoj dataciji krstionice. Naime, mišljenja su dvojaka, uz jednu soluciju koja bi krstionicu smjestila u prvu polovicu 9. stoljeća (vjerojatno među „početak“ pokršćavanja hrvatske elite) dok ju druga solucija smješta u drugu polovicu, ako ne i kraj 9. stoljeća. Prva datacija bi vjerojatno implicirala „stranog“ majstora, s obzirom da većinu spomeničkog i crkvenog korpusa identificiramo ponajviše u drugoj polovici 9. stoljeća, dok druga datacija izradu uglavnom veže uz već spomenuti koncept Nikole Jakšića, to jest benediktinske radionice. Krstionica i njen tekst trebali bi biti detaljnije analizirani, ali uz pretpostavku prihvatanja njene lokacije. Ono što bi nesumnjivo proizašlo iz te analize, a već se prema dosad napravljenima naznačuje jest nesumnjiva vezanost u karolinško-sjevernotalijanski milje.²⁴⁴

Uz to, imamo primjere takve datacije (kao i drugih karolinških kulturnih elemenata) i u rubnom području, to jest Boki Kotorskoj.²⁴⁵ Osim ovih i gorespomenutih natpisa koji se

²⁴¹ Sam tekst krstionice glasi:

„HEC FONS NE(M)PE SVMIT INFIRMOS VT REDDAT ILLVMINATOS, HIC EXPIANT SCELERA SVA QU(O)D [DE PRIMO] SVMPSERVNT PARENTE, VT EFFICIENTVR CHR(ISTI)COLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV(M) P(ER)HENNE(M).“

HOC IOH(ANNES) PR(ES)B(YTER) SVB TEMPORE VVISSASCLAVO DVCI OPVS

BENE CO(M)PSIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET S(AN)C(T)I IOH(ANN)IS

BAPTISTE VT INTERCEDAT P(RO) EO CLIENTVLOQVE SVO.“

U: Mirjana Matijević Sokol, „Krsni zdenac Hrvata“, 11.

²⁴² Mate Suić, „Prilog tumačenju latinskih srednjovjekovnih natpisa: composuit ili compsit“, *Zbornik narodnog muzeja*, 9 – 10 (1979): 197– 203; Mirjana Matijević Sokol, „Krsni zdenac Hrvata“, 16 – 17; Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, 205.

²⁴³ Mirjana Matijević Sokol, Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 66 – 67.

²⁴⁴ Povezanost uz karolinški milje ne negira i „najveći borac“ ne smještanja krstionice u Nin, Nikola Jakšić – on tvrdi da je nastala u Veneciji, krajem 9. stoljeća. U: Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 416.

²⁴⁵ Mirjana Matijević Sokol, „O datiranju epigrafičkih spomenika iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka“ 293; Sumnju u karolinški utjecaj na prostor Boke Kotorske iznosi Neven Budak ali uzevši u obzir analizu karolinške arhitekture, paleografskog materijala, kao i spomena germanskih imena (u gore citiranom članku Mirjane Matijević Sokol), pojavu karolinškog utjecaja na tom prostoru ne možemo negirati. Naime, pojava imena germanskog podrijetla ne može indicirati ništa drugo nego zapadni utjecaj – jer autohtono nisu bila sadržana niti

datiraju kršćanskom erom, pozornost zaslužuje natpis kraljice Jelene sa svojim „luksuznim“ datiranjem. Posebno je zanimljivo istaknuti kako u najranijim razdobljima hrvatske latinske pismenosti (9. i 10. st.) datiranje po kršćanskoj eri ne pronalazimo u gradovima, koji su bili nosioci kontinuiteta latiniteta.²⁴⁶ Takvi kulturni fragmenti, kako napominje Mirjana Matijević Sokol, nisu svrha sama sebi – ali su svejedno indikativni, indikativni za ono što je već više puta bilo spomenuto: latinska pismenost na prostoru hrvatske države dolazi na područje koje je *tabula rasa*, te dolaskom iz franačkog kulturnog kruga 9. stoljeća ona ostavlja jasne tragove spomenutog kulturnog kruga.

Iako nažalost zbog raznih povijesnih okolnosti Saska nije najbogatije pronalazište ranosrednjovjekovnih natpisa (dominiraju uglavnom oni nakon 11. – 12. stoljeća), svejedno preostaje nekoliko zanimljivih primjera. Mnogi natpisi, za koje se zna da su postojali, jednostavno nisu očuvani. Tome svjedoči tradicija popisivanja natpisa, koja je trajala od 17. do 18. stoljeća. Tako primjerice grad Essen u razdoblju od 8. do 16. stoljeća danas posjeduje tekstove 188 natpisa, od kojih je zapravo sačuvano 120, dok je 68 poznato u kasnijim prijepisima.²⁴⁷ Jedan od primjera svakako je posvetni natpis koji se nalazi na zapadnoj strani fasade opatije Corvey, koji potiče iz karolinške provenijencije: „CIVITATEM ISTAM TU CIRCUMDA, DOMINE, ET ANGELI TUI CUSTODIANT EAM”.²⁴⁸

Poznati francuski stručnjak za epigrafiju Robert Favreau utvrdio je očite konekcije s općenitim religijskim stilom, karakterističnim za to vrijeme. Tako skoro identičan natpis pronalazi na kamenu koji se nalazio na u crkvi Saint-Michel du Dorat, u današnjoj Akvitaniji.²⁴⁹ Sličnost ne pronalazi samo u jednom primjeru, niti samo u karolinškom razdoblju Francuske – već na crkvama u periodu sve do 13. stoljeća, što je svjedočanstvo trajnosti uzora koji su se pojavili u to doba. Uzrok može biti u tome što je i uzor bezvremenski, naime, jer je riječ o pjevanju iz Psalma 79, 2. – upravo dijelu biblijskog pjevanja koji je bio popularan i vrlo

u dalmatinskim gradovima, niti su mogla se pojaviti tamo bizantskim utjecajem. Uz to, ne treba zaboraviti da stil *anno domini* nije jedina poveznica s karolinškim epigrafskim utjecajem, kao što smo nastojali pokazati unutar ovog rada. Usp. Neven Budak, „Carolingian Renaissance or Renaissance of the 9th Century on the Eastern Adriatic?“, U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur. Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, (Leiden: Brill, 2018) 35 – 37.

²⁴⁶ Ibid, 297.

²⁴⁷ DIO 81, Stadt Essen, Einleitung (Sonja Hermann).

²⁴⁸ Kristina Krüger, „Nicht verborgen, sondern goldgehört – doch nur den Wenigsten verständlich: die Corveyer Fassadeninschrift“, U: *Verborgene, unsichtbar, unlesbar – zur Problematik restringierter Schriftpräsenz*, ur. Frese, Wilfried E. Keil, Kristina Krüger, (Berlin, Boston: De Gruyter, 2014) 62.

²⁴⁹ Tekst tog spomenika, : „AEDM ISTAM TU PROTEGE, DOMINE, ET ANGELI TUI CUSTODIANT MUROS EJUS“; U: Robert Favreau, „Poitiers : l'épigraphie comme source pour la liturgie. Épigraphie et liturgie“ U: *Vom Quellenwert der Inschriften, Vorträge und berichte der Factagung Esslingen*, ur. R. Neumüllers-Klaus, (Heidelberg: Carl Winter Universitätverlag, 1992) 71.

učestao u rukopisima 9. stoljeća,²⁵⁰ te, možemo pretpostaviti, shodno tome popularan i u karolinškom „književnom krugu“. Pogotovo s obzirom na prijespomenutu povezanost opatije Corvey s „matičnim“ teritorijem franačke države možemo lako zamisliti kako bi se uzori takve vrste tamo našli.

Još jedan natpis, koji je nažalost jedan od onih sačuvanih samo u kasnijim prijepisima jest nadgrobni natpis opatice Gerswod, jedne od utemeljitelja lokalnog samostana u okolici današnjeg grada Essena. Zbog rijetkosti takvih spomenika za Sasku, donosimo njegov prijepis:

Quisquis in hoc templo Christum reverenter adorat

Sit simul ipse memor Gersuuida isthic tumulatae

Haec aliis dives pauper sibi rebus alumnis

Prima monasterium fundans erexerat istud

Exemplisque regens sanctis monumenta reliquit

Clara sui rerum lucris et dogmate morum.²⁵¹

Kao što je primjetljivo, radi se o natpisu napisanom u heksametru koji se ne rimuje. Komparativnom analizom dostupnog materijala utvrđeno je da, iako nije sačuvan, tekst samog natpisa zapravo vrlo vjerojatno jest autentičan – s tim da se pretpostavlja da je natpis nastao vrlo brzo nakon smrti opatice 874. godine.²⁵² Kao što se može primijetiti, radi se o kvalitetno napisanoj nadgrobnoj poeziji, koja je karakteristična upravo za karolinški kulturni milje, i kreaciju luksuznih epitafa za ugledne pojedince.

Još jedan natpis porijeklom iz Saske zapravo nije ni kameni – već natpis na tkanini. Natpis koji je pronađen u opatiji Gandersheim porijeklom se smješta u 8. ili 9. stoljeće. Radi se, naime, o tkanini koja je bila u kontaktu sa svetom relikvijom, te ona sama po sebi prima određenu vrstu „posvećenosti“, upravo zbog tog kontakta. Iako tekst nije toliko bitan, već sama činjenica da on postoji na tkanini u tom razdoblju, on glasi: „salvatoris / et s(anc)ti iohanni / evangelist ae“.²⁵³ Tekst je pisan smeđom tintom, slovima karolinške minuskule s utjecajem

²⁵⁰ „Civitatem istam tu circumda, Domine, et angeli tui custodiant muros eius; exaudi Domine populum tuum cum misericordia.“ Vers 1: „Qui regis Israel, intende: qui deducis velut ovem Ioseph.“ (Ps. 79,2) Citirano prema: Kristina Krüger, „Nicht verborgen, sondern goldgehöhnt“, 63.

²⁵¹ DIO 81, Stadt Essen, No. 2 (Sonja Hermann); Diftonzi koji se pojavljuju na kraju riječi svakako ne bi pripadali originalnom epitafu (srednjovjekovni latinitet odlikuje monoftongizacija), te su vjerojatno produkt kasnijih prijepisa. Natpis nam je poznat iz raznih prijepisa (koji su se generacijski prenosili) te najranije zapise posjedujemo iz 17. stoljeća, za kada se sumnja da je posljednji prijepis nastao *in situ*.

²⁵² Ibid.

²⁵³ DIO 2, Kanoissenstift Gandersheim, No. 2 (Christine Wulf).

inzularnog pisma,²⁵⁴ što je kao što smo vidjeli karakteristika prvodobnog proširenja karolinške minuskule na područje Saske. Ovaj natpis manje svjedoči o epigrafskoj tradiciji u Saskoj, a više o naravi same pismenosti. Kao što je bilo riječ u prethodnom tekstu, novi samostani, crkve i sjedišta dobivali su relikvije, ljudstvo i legitimitet općenito iz najuglednijih karolinških centara. Naime, bez relikvija nije bilo moguće osnivati nove vjerske zajednice, te što je relikvija bila vrijednija, to je kapital ugleda novouspostavljenе vjerske zajednice bio veći. U tom kontekstu treba promatrati i ovaj natpis.

U konačnici, analiza epigrafskih spomenika ova tri različita – a ponovno kulturno slična područja nudi nam nekoliko odgovora, ali jednako tako otvara još više pitanja. Sada je neupitna činjenica da hrvatska latinska pismenost na kamenu (što su i najstariji sačuvani pisani dokumenti naše povijesti) počinje pokrštaivanjem, ne prije. Iako ovdje nećemo ulaziti u dataciju pokrštaivanja, da se pokrštaivanje/kristijanizacija događala bitno ranije od kraja 8. i početka 9. stoljeća, za to bi vjerojatno imali više i arheološkog, epigrafskog, i svakog drugog materijala. Zbog kronoloških razloga onda utjecaj tzv. *Liutprandske renesanse*, koja se odvijala u prvoj polovici 8. stoljeća, nije mogao biti motivacijski faktor hrvatske riječi na kamenu kao i umjetnosti na kamenu – barem direktno. Mogao je utjecati indirektno – ako prihvatimo gorespomenute teze o preuzimanju langobardskih kulturnih tekovina od strane karolinških svjetovnjaka i crkvenjaka, te zatim širenja istih kapilarno putem široke i razgranate mreže samostana. Dakle, putem zapisanih zbirki (gorespomenute *Syllogae*) Karolinzi su imali jasne uzore pred očima – njihovim posredstvom u hrvatskoj ih epigrafičkoj baštini pronalazimo najviše od druge polovice 9. stoljeća, a njihovi najvjerojatniji „širitelji“ bili su tzv. prosvjetitelji srednjega vijeka, to jest benediktinci. Može se naravno ponovno postaviti pitanje uzora hrvatske epigrafije – nalazi li se u talijanskoj kulturi koja je karolinškim posredstvom „prenesena“ na hrvatsko područje, ili je pak riječ o integralnijoj, općenitijoj baštini nastaloj u 9. stoljeću. Smatramo da bi *konačni* odgovor na to pitanje zahtijevao detaljniju analizu od ovdje ponuđene, koja bi se usmjeravala isključivo na tu problematiku.

Naravno, korpus epigrafije sjeverne Italije nemjerljivo je veći od hrvatskog, koji je ponovno pak veći od saskog. Kvantitativna komparacija u tom smislu nije poželjna, ali kvalitativni ukazatelji vode zaključku prepoznavanja jedinstvene kulturne sile koja se pojavila u 9. stoljeću. Nesumnjivo je utjecala na novolatinizirana područja kao što su hrvatsko zaleđe i

²⁵⁴ Ibid.

teritorij Saske, ali utjecaj je bio snažan i primjetljiv (iako je potrebna suptilnija analiza) i na području vlastite, snažne tradicije kao što je Italija.

4. Zaključak

Thomas Noble, jedan od uglednijih povjesničara Crkve, u svojoj zanimljivoj tezi ustvrdio je kako je „Rimokatoličanstvo zapravo karolinška kreacija“, stvaranjem „saveza oltara i prijestolja“, u kojem je rimski papa pastir ljudskih duša, a car pastir koji se brine o tijelima i sigurnosti vjernika.²⁵⁵ Pokršćavanjem Saske, manjih mjesta poput Hrvatske kneževine, kreiranjem (ili barem pokušajem kreacije) jedinstvene vjersko-kulturne politike, karolinška dinastija stvorila je ono što se definiralo kao zapadno kršćanstvo. Koliki je meritum takve teze, njene prednosti i nedostaci, trenutno nije bitno – činjenica je barem ovo posljednje, to jest kreiranje (ili pokušaj) kreiranja univerzalne vjersko-kulturne politike. S političkog pogleda, ono što Chris Wickham naziva „karolinški eksperiment“ svakako možemo okarakterizirati kao mesijanski i univerzalistički, s ciljem stvaranja države (carstva) koji bi bio medij spasenju duša čitavog čovječanstva. To se trebalo spojiti usavršavajući kršćanski ideal carstva – stvarajući augustinovsku *civitas Dei* gdje je dosad bila *civitas terrana*.²⁵⁶ Političke ambicije su naravno, jedna stvar, dok je praktična situacija drugo – pogotovo ako uzmemo u obzir širinu karolinških teritorija(onih ili pod direktnom vlašću ili pod snažnim indirektnim utjecajima). Dakle, kako onda korespondira situacija „na terenu“?

Kao što smo imali prilike vidjeti, u svakom pogledu, svako od tri u ovom radu komparirana područja ima svoje razvojne sljednice, koje su specifične i u tome se razlikuju. Međutim, isto tako postoje određene sličnosti, prije svega slični impulsi. Carsko središte, prije konačnog rasapa karolinške dinastije 888. godine djeluje kao širitelj zamisli jedinstvene kršćanske kulture čiji se elementi zatim mogu primijetiti u specifičnim disciplinama pismenosti, na mekim kao i na tvrdim podlogama. Kako trendovi ne odumiru odmah, do kraja 9. stoljeća prisutnost tendencija rasprostranjenih po čitavom carstvu bila je prisutna i u analiziranim područjima. Takvi rani utjecaji uglavnom se održavaju dok ih ne zamjene novi,

²⁵⁵ Thomas F.X. Noble, „Carolingian Religion“, *Church History* 84 – 2 (1986): 287 – 307.

²⁵⁶ Henri-Xavier Arquillière, *L'augustinisme politique*, 2. izd. (Paris: J. Vrin, 1955). Prema: Thomas F.X. Noble, „Carolingian Religion“, 306. Često tome možemo svjedočiti kroz izvore – uz fraze poput „zajedničko spasenje“, „zajednička korist“ ili „skup vjernih“ i slično. Takve fraze se unutar kapitulara, proglašala i pisama pojavljuju u mnogo većoj frekvenciji nakon Karlove krunidbe za cara 800. godine, nego što su prije. U: Thomas F.X. Noble, „Carolingian Religion“, 290.

proizašli iz novog „snažnog“ središta. Tako primjerice, umjesto karoline pojavljuje se i jača beneventana – a nakon nje gotica. Saska je bila središte nove snažne dinastije Otonida, tako otonski utjecaji (koji su isto zasnovani na karolinškim korijenima) počinju biti dominantni u tom dijelu Europe. Kako je i prikazano, unutar samog grada Rima karolinški utjecaji dominantni su sve do opadanja moći Carstva, a jačanja moći samog rimskog biskupa. Tako krajem 9. stoljeća unutar epigrafije sve više razvijaju svoje autohtone varijante karolinških uzora, te konačno divergiraju od njih. Slično se događa i na području Hrvatske, koja je pod snažnim utjecajem papinstva u 11. stoljeću, a nakon 1102. pod utjecajima iz Ugarskog kraljevstva – ponovno drugačijih tradicija nego prije, međutim nikad u potpunosti ne napuštajući neke. Time kulturne tendencije općenito, a i one u pismenosti možemo povezati s realnom političkom snagom neke države da nametne svoje ideje drugima, što samo pokazuje napore i volju „agenata“ karolinške kulturne infrastrukture i njihov utjecaj na europski kontinent u 9. i početkom 10. stoljeća.

Komparativna analiza, kao što je spomenuto u uvodu ovog rada, često ne može uvijek komparirati elemente koji su u potpunosti analogni – pa ni u broju predmeta koji se mogu komparirati. Međutim, tamo gdje primjerice ne pronalazimo hrvatsku pisanu riječ na pergameni u 9. stoljeću, pronalazimo pregršt pismenosti u kamenu. Pismenosti u kamenu, koja je unatoč regionalnim razlikama i specifičnostima pokazala trend upliva utjecaja iz karolinškog centra. Dok je za Sasku to nesumnjivo, s obzirom da je latinska pismenost u 9. stoljeću produkt jedino karolinške djelatnosti, utjecaj možemo primijetiti i na području sjeverne Italije, gdje karolinškim utjecajem kameni spomenici „postaju uredniji“ te počinju slijediti uzore iz karolinškog centra, i samim pismom ali i tekstualnim uzorima. Hrvatsko područje, iako ne možemo ponovno decidirano reći kako, utjecaje opet duguje užem području sjeverne Italije – i to vjerojatno dugujući dolazak tih utjecaja edukacijskim institucijama uspostavljenim upravo za vrijeme karolinškog kralja i cara, Lotara I.

Sva tri područja dijele iste agregatore „novih trendova“ koji dolaze s karolinškim vremenom, a ti se agregatori pozitivno mogu identificirati kao redovnici. (Benediktinski) Samostan nositelj je novih trendova, središte razmjene ljudstva, ideja i materijalnih objekata, te time formira mrežu komunikacija povezujući manje cjeline carstva, ali povezujući i sve cjeline carstva indirektno u veliku jedinstvenu mrežu, upravo putem samostana. Iako je samostan kao institucija postojao i bio snažan prije samog Karla Velikog i njegovih nasljednika, svjetovnom patronažom i podrškom karolinške dinastije institucija samostana

dobiva vitalnost kakvu prije nije imala.²⁵⁷ Samostani koji su postojali i u prethodnim razdobljima dobivaju novu, dosad neviđenu vitalnost kao što se i osnivaju nova samostanska središta. Tako stara središta poput samostana Bobbio dobivaju izuzetnu važnost uz sve ostale samostane sjeverne Italije, sasko-germanski samostani poput opatije Corvey i drugih čine središte pismenosti i pisane kulture unutar Saske, te u konačnici samostani na hrvatskom području, što je i historiografija često spominjala, zapravo donose prve tragove latinske pismenosti – ali i nastavljaju biti nositelji pismenosti u razdobljima srednjeg vijeka koja slijede.²⁵⁸ Hrvatska pismenost na mekim podlogama ne otkriva mnogo, ali ono što se može primijetiti su trendovi preuzeti iz mjesta koja su tu pismenost i inicirala. Tako se formulacije i elementi prisutni u franačkom središtu pronalaze i u Hrvatskoj kneževini, na prostoru *regnuma* Italije, kao i na području novopokrštene Saske. Saska i Hrvatska u konačnici, sve do rasapa moći Carstva u 10. stoljeću, slijede trendove iz centra mnogo vjernije nego Italija – upravo jer nema tradicija koje su se „sukobljavale“. Isti se primjer može dati za područje nama vrlo blisko, a koje ipak nije bilo predmet ove analize. Radi se o dalmatinskim gradovima, najvećim središtima kao što su Zadar i Split. Iako nesumnjivo postoje neke kulturne odrednice preuzete iz karolinškog „prijenosa“ vlastite tradicije, vlastite razvojne sljednice gradova ipak kreiraju situaciju gdje je taj utjecaj mnogo manje prodoran nego li je to slučaj na područjima koja su *tabula rasa* pismenosti. Slučaj nastanka Hrvatske kneževine, prvih utjecaja na nju te razvoja njene pismenosti otvoreno je pitanje, ali i ono koje izaziva najviše interesa od samih početaka hrvatske historiografije. Potpuni odgovor vjerojatno nikad neće biti moguće dati, ali decidirano se može reći da Hrvatska od početaka vlastite pisane povijesti pripada europskom kulturnom krugu (to jest, zapadnog kršćanstva i *Orbis Latinus*) prema političkim, kulturnim, i raznim drugim uzorima – što se nadamo da je ovaj rad, na primjeru kategorije same pismenosti, uspješno prikazao i oprimjerio.

²⁵⁷ John J. Contreni, „Carolingian Monastic Schools and Reform“, 451 – 452.

²⁵⁸ Mirjana Matijević Sokol, *Studia diplomatica*, 123.

5. Prilozi

Prilog 1. Karta centara obrazovanja zamišljenih prema Lotarovom planu zapisanom u kapitularu iz Corteleone 825. godine (Steven Stofferan, „Renovatio Abroad“, 154)

154

Steven A. Stofferahn

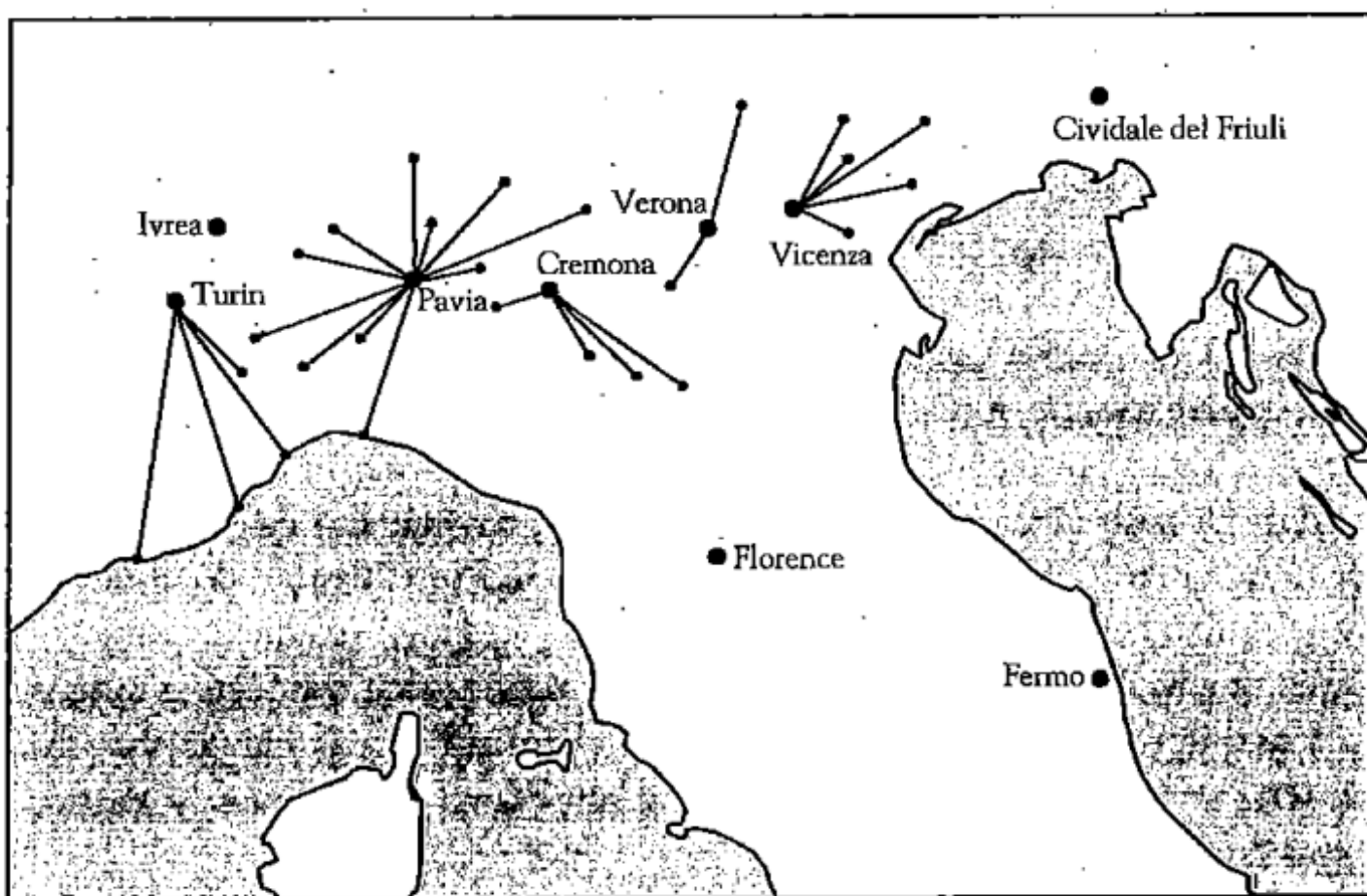

Figure 1. Educational Centers Envisioned in Lothar's Olona Plan of 825

Prilog 2. Prikazuje oblik slova korpusa natpisa jadranske obale sjeverne Italije 9. stoljeća (Nicolette Gray, „The Paleography of Latin Inscriptions in the Eighth, Ninth and Tenth Centuries in Italy”, 108 – 109)

No. Height of letters.

89 † ABCDEF⁹²GHLMNOPRSTU + —

90 • AABCDEFILMNOP⁹³R⁹³RSTV R̄.

91 † ABCDEF⁹²GHILMNOPRSTVX • H V B

92 and 93 c. 4 cm. ⁹²ABCDEF⁹³G⁹³IKLMNOP⁹³Q⁹³RSTVX TR R/ F L A
⁹³ENS ⁹³Q⁹³ ⁹³ERMERRAN⁹³ ⁹³FF TIC⁹³
⁹³AYL⁹³N⁹³

No. Height of letters.

94 † ABCDESSKLMNOPQRSTV F @

95 • ABCDEF⁹²SIMNOP⁹³PRSTV R⁹³ N E T M E

96 † AABCDEFGLMNNOP⁹³PRSTV⁹³ X⁹³ Δ⁹³ + —

97 • ABCDEFHIMNPSTV

98 • ABCDEHIMNOPRSTVY E⁹³ A⁹³ I⁹³ +

99 • ABCDEFGILNORR L⁹³ R⁹³ G⁹³ A

100 c. 5 cm. • AABCCDEEGLMNNOP⁹³RRSTVU † R⁹³ E

101 4-7 cm. ABCDEF⁹²GHILMNOP⁹³QRSTVX + P⁹³ R⁹³ A⁹³ E⁹³ R⁹³ E⁹³ T⁹³ E⁹³ P⁹³ N
 3-4 cm. BCEPPR⁹³ T⁹³ S⁹³ + R⁹³ / E

102 • AC⁹³CDEGHILNOPRSTVW • T⁹³ D⁹³ E⁹³ O⁹³ M⁹³ P⁹³ A⁹³ V⁹³ S⁹³ E⁹³ E⁹³ E⁹³ D⁹³ E⁹³ O⁹³ N
 RE S

6. Bibliografija

Kratice:

MGH – *Monumenta Germaniae Historica*

MGH Capit. – *Monumenta Germaniae Historica Capitularia*

MGH LL – *Monumenta Germaniae Historica Legum*

MGH SS – *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*

DIO – *Deutsche Inschriften Online*

CD – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*

6.1. Izvori

Bischoff, Bernhard. *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen). Teil I: Aachen – Lambach*. Wiesbaden: Bayerische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für die Herausgabe der mittelalterlichen Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, 1998.

Hlotharii Capitularia Italica. Ur. Alfred Boretius, Victor Krause. (MGH Capitularia Regum Francorum 1.). Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883.

Catalogus Episcoporum Mettensium. Ur. Georg Heinrich Pertz. (MGH Scriptores 2.). Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1829.

Debias Vincent, Flavia De Rubeis. *Inscriptiones Medii Aevi Italiae. T. 3, Veneto : Belluno, Treviso, Vicenza*. Spoleto: Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, 2011.

Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

DIO 2: *Die Inschriften des Kanonissenstifts Gandersheim und seiner Eigenklöster Brunshausen und Clus*. (<https://www.inschriften.net/gandersheim/einleitung/1-vorwort-vorbemerkung-und-hinweise-zur-benutzung.html>; Pristup: 11.6.2023.)

DIO 81: *Die Inschriften der Stadt Essen. Gesammelt und bearbeitet von Sonja Hermann, Wiesbaden 2011.* (<https://www.inschriften.net/projekt/publikationen/editionsreihe/dio-81-stadt-essen.html>; Pristup: 11.6.2023.)

Karoli Magni Capitularia. Ur. Georg Heinrich Pertz. (MGH Legum 1.). Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1835.

Hallinger, Kassius ur. *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sv. 1. Rim: Cura Pontificii Athenaei Sancti Anselmi de Urbe Editum, 1963.

Hermann, Sonja. *Die Inschriften der Stadt Essen. Die Deutschen Inschriften Band 7.* Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011.

Stipišić, Jakov, Miljen Šamšalović ur. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. 1, ur. ser. Marko Kostrenčić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.

6.2. Literatura

Ampère, Jean Jaques. *Histoire littéraire de la France avant le XIIe siècle.* Paris: Hachette, 1839.

Ančić, Mladen. *Hrvatska u karolinško doba.* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.

Appleby, David. „Spiritual Progress in Carolingian Saxony: A Case from Ninth-Century Corvey”. *The Catholic Historical Review* 82 – 4 (1996): 599–613.

Bains, D. „The Date of the Codex Vaticanus (C) of Terence”. *The Classical Review* 46 – 4 (1932): 153 – 54

Banniard, Michel. “Language and Communication in Carolingian Europe”. U: *The New Cambridge Medieval History*, ur. Rosamond McKitterick, 695–708. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Basić, Ivan. „*Splitski evangelijar* u historiografskoj Baštini“. *Hrvatska Revija* 4 (2017): 13 – 17.

Bischoff, Bernhard. „Die Schriftheimat der Münchener Heliand-Handschrift”. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 101 (1979): 161 – 170.

- Bischoff, Bernhard. *Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Bischoff, Bernhard. *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Bloch, Marc. „Pour une histoire comparée des sociétés européennes“. *Revue de synthèse historique* 46 (1928): 15 – 50.
- Bougard, François. „Was There a Carolingian Italy? Politics, Institutions and Book Culture“. U: *After Charlemagne: Carolingian Italy and Its Rulers*, ur. Clemens Gantner, Walter Pohl, 17– 82. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Brković, Milko. „Diplomatička analiza Trpimirove i Muncimirove isprave: U počast Mihe Barade“. *Povijesni prilozi* 41 (2011): 85 – 129.
- Brotton, Jerry. *The Renaissance Bazaar*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Brown, Giles. „Introduction: the Carolingian Renaissance“. U: *Carolingian Culture: emulation and innovation*, ur. Rosamond McKitterick, 1 – 51. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)
- Brown, Warren, Marios Costambeys, Matthew Innes, Adam J. Kosto, ur. *Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Budak, Neven. „Hrvati u ranom srednjem vijeku“. U: *Povijest Hrvata. Prva knjiga: srednji vijek*, ur. Franjo Šanjek, 49 – 79. Zagreb: Školska knjiga, 2003.
- Budak, Neven. *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. Zagreb, Leykam International, 2018.
- Budak, Neven. „One more Renaissance? Dalmatia and the revival of the European economy“. U: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić, Jonathan Shepard, Trpimir Vedriš, 174 – 191. London, New York: Routledge, 2018.
- Budak, Neven. „Carolingian Renaissance or Renaissance of the 9th Century on the Eastern Adriatic?“. U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*. Ur: Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, 32 – 39. Leiden: Brill, 2018.

- Cathey, James. „The Historical Setting of the *Heliand*, the Poem and the Manuscripts“. U: *Perspectives on the Old Saxon Heliand*, ur. Valentine Paskis, 3 – 34. Morgantown: West Virginia University Press.
- Contreni, John. „The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture“. U: *The New Cambridge Medieval History*, ur. Rosamond McKitterick, 709–757. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Contreni, John. „Carolingian Monastic Schools and Reform“. U: *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West*, ur. Alison Beach, Isabelle Cochelin, 450 – 465. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Costambeys, Marios, Matthew Innes, Simon MacLean. *The Carolingian World. Cambridge Medieval Textbooks*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Delonga, Vedrana. „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“. U: *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, ur. Vedrana Delonga, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, 54 – 86. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.
- De Rubeis, Flavia. „Scritture Nazionali e Aree Culturali: Le Epigrafi Tra Forme, Contenuti e Trasmissioni Testuali in Italia e Nell'Europa Altomedievale“. U: *Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*, ur. Walter Pohl, Gerda Heydemann, 549 – 580. Turnhout: Brepols, 2013.
- De Rubeis, Flavia. „Modelli Impaginativi Delle Iscrizioni Funerarie Elitarie Tra Longobardi e Carolingi“. *Scripta* 6 (2013): 57 – 67.
- De Rubeis, Flavia. „Scrittura longobarda, bizantina o carolingia? retaggi, modelli e imitazioni tra ravenna, Venezia e l'Istria nei secoli VIII-X“. U: *The Age of Affirmation: Venice, the Adriatic and the Hinterland between the 9th and 10th Centuries (Seminari del Centro Interuniversitario Per La Storia E L'Arc)*, ur. Stefano Gasparri, Sauro Gelichi, 323 – 348. Turnhout: Brepols, 2017.
- De Vingo, Paolo. „Forms of representation of power and aristocratic funerary rituals in the Langobard kingdom in northern Italy“. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2012): 117 – 153.

- Džino, Danijel. „From Byzantium to the West: “Croats and Carolingians” as a Paradigm-Change in the Research of Early Medieval Dalmatia”. U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur: Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, 17 – 31. Leiden: Brill, 2018.
- Edwards, Cyrill. „German vernacular literature: a survey“. U: *Carolingian Culture: emulation and innovation*, ur. Rosamond McKitterick, 141 – 170. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Everett, Nicholas. „Liutprandic Letters among the Lombards”. U: *Roman, Runes and Ogham. Medieval inscriptions in the insular world and on the continent*, ur. John Higgitt, Katherine Forsyth, David Parsons, 175 – 189. Donington: Indiana University Press, 2002.
- Everett, Nicholas. *Literacy in Lombard Italy C.568-774*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Everett, Nicholas. „Paulinus of Aquileia’s Sponsio episcoporum: Written Oaths and Ecclesiastical Discipline in Carolingian Italy”. U: *Textual Cultures of Medieval Italy: Essays from the 41st Conference on Editorial Problems*, ur. William Robins, 167-216. Toronto: University of Toronto Press, 2011.
- Favreau Robert. „Poitiers : l’épigraphie comme source pour la liturgie. Épigraphie et liturgie“. U: *Vom Quellenwert der Inschriften, Vorträge und berichte der Factagung Esslingen*, ur. Renate Neumüllers-Klause, 65 – 137. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992.
- Favreau, Robert. *L'épigraphie médiévale*. Turnhout: Brepols, 1997.
- Ferrari, Mirella. „Late Carolingian Italy“. U: *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, ur. R.G. Babcock. 278 – 294. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Ganz, David. „Book Production in the Carolingian Empire and the Spread of Caroline Minuscule.” U: *The New Cambridge Medieval History*, ur. Rosamond McKitterick, 786–808. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Galović, Tomislav. Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture u srednjem vijeku. U: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić, Slavko Slišković, 777 – 786. Zagreb: Dominikanska naklada Istina (Dominikanska baština, knj. 6), Kršćanska sadašnjost (Analecta Croatica Christiana, sv. 40), 2009.

- Galović, Tomislav. *Croatia Benedictina: The Croatian Kingdom, Petar Krešimir IV and Ordo sancti Benedicti*. U: *Abbatissa ingenuitate precipua. The Proceedings of the Scientific Colloquium "The 950th anniversary of the Benedictine Monastery of St. Mary in Zadar (1066-2016)"*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović, 53 – 74. Zadar: University of Zadar & The Monastery of St. Mary in Zadar, 2020.
- Gavinelli, Simona. „Early Carolingian Italy”. U: *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, ur. R.G. Babcock. 263 – 277. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Gillis, Matthew Brian. *Heresy and Dissent in the Carolingian Empire: The Case of Gottschalk of Orbais*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Gray, Nicolette. „The Paleography of Latin Inscriptions in the Eighth, Ninth and Tenth Centuries in Italy”. *Papers of the British School at Rome* 16 (1948): 38 – 162.
- Gunjača, Stjepan. „Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja“, *Starohrvatska prosvjeta* III 4 (1955): 85 – 134.
- Hartmann, Florian. , „Karolingische Gelehrte als Dichter und der Wissenstransfer am Beispiel der Epigraphik”. U: *Karolingische Klöster: Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, ur. Julia Becker, Tino Licht, Stefan Weinfurter, 255 – 274. Berlin, München, Boston: De Gruyter, 2015.
- Haubrichs, Wolfgang. *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit. Band I: Von den Anfängen zum hohen Mittelalter. Teil 1: Die Anfänge: Versuche volkssprachiger Schriftlichkeit im frühen Mittelalter [ca 700-1050/60]*. Berlin, New York: Max Niemeyer Verlag, 1995.
- Hercigonja, Eduard. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
- Innes, Mathew, „Archives, Documents and Landowners in Carolingian Francia”. U: *Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*, ur. Warren Brown, Marios Costambeys, Matthew Innes, Adam Kosto, 152 – 158. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Jakšić, Nikola, Željko Krnčević. „Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika“. *Starohrvatska prosvjeta* III 24 (1997): 91 – 110.
- Jakšić, Nikola. *Klesarstvo u službi evangelizacije*. Split: Književni krug Split, 2015.

- Jurković, Miljenko. „Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj“. U: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, 117-121. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.
- Katić, Lovre. „Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira“. *Bogoslovska smotra* 20 – 4 (1932): 403 – 432.
- Katičić, Radoslav. *Litterarum Studia. Književnost i naobrazba ranog hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Krüger, Kristina „Nicht verborgen, sondern goldgehöht – doch nur den Wenigsten verständlich: die Corveyer Fassadeninschrift“. U: *Verborgen, unsichtbar, unlesbar – zur Problematik restringierter Schriftpräsenz*, ur. Tobias Frese, Wilfried Keil, Kristina Krüger, 59-84. Berlin, Boston: De Gruyter, 2014.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. *Stil Brižinskih spomenika s obzirom na pojam prenje*. Split: Književni krug, 2006.
- Landon, Christopher. *Conquest and Colonization in the Early Middle Ages: The Carolingians and Saxony, c. 751–842*. University of Toronto: Ph.D. diss., 2017.
- Le Goff, Jaques. *Intelektualci u srednjem vijeku*. Prev. Mihaela Vekarić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009.
- Le Goff, Jaques. *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*. Zagreb: TIM press d.o.o., 2015.
- Licht, Tino. „Beobachtungen zum Lorscher Skriptorium in karolingischer Zeit“. U: *Karolingische Klöster: Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, ur. Julia Becker, Tino Licht, Stefan Weinfurter, 145 – 162. Berlin, München, Boston: De Gruyter, 2015.
- Lynch, Joseph. *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Lonza, Nella. „Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti“. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63/5-6 (2013): 1203 – 1232.
- Löwe, Heinz. „Lateinisch-christliche Kultur im karolingischen Sachsen“. U: *Angli e sassoni al di qua e al di là del mare. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo* 32, 491 – 531. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 1986.

- Marasović, Tomislav. „Carolingian Influence in Early Medieval Architecture in Dalmatia,“ U: *Actes du XIXe Congres d'histoire de l'art* (1958) : 117 – 121.
- Matijević Sokol, Mirjana, Vladimir Sokol. Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira. Milan: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Matijević Sokol, Mirjana. „Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa krstionice kneza Višeslava“. *Croatica Christiana periodica* 59 (2007): 1 – 31
- Matijević Sokol, Mirjana. Vladimir Sokol. „Quedam Helena Regina“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43 (2010): 415 – 431.
- Matijević Sokol, Mirjana. „1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira“. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25 (2010): 9 – 19.
- Matijević Sokol, Mirjana. *Studia diplomatica: rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike*. Zagreb: FF Press, 2014.
- Matijević Sokol, Mirjana. *Studia mediaevalia selecta: rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*. Zagreb: FF Press, 2020.
- Matijević Sokol, Mirjana. „O datiranju epigrafičkih spomenika iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka“. U: *Monumenta marmore aereque perenniora. Zbornik radova u čast Ante Rendiću-Miočeviću / A volume dedicated to Ante Rendić-Miočević*, ur. Ivan Radman Livaja, Tomislav Bilić, 291 – 300. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2020.
- Matijević Sokol, Mirjana. „Political and practical literacy“. U: *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300*, ur. Curta, Florin, 409-424. London: Routledge, 2021.
- McKitterick, Rosamond. *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians 751-987*. London: Routledge, 1983.
- McKitterick, Rosamond. *The Carolingians and the written word*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- McKitterick. Rosamond. *The Uses of Literacy in the Early Mediaeval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Milošević, Ante. „Rezultati izložbe "Hrvati i Karolinzi". *Starohrvatska prosvjeta* III 27 (2000): 301 – 309.

- Milošević Ante, ur. *Hrvati i Karolinzi I., Rasprave i vrela; II. Katalog*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- Morison, Stanley. *Politics and Script: Aspects of Authority and Freedom in the Development of Graeco-Latin Script from the Sixth Century BC*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Mostert, Marco ur. *New Approaches to Medieval Communication*. Turnhout, Brepols, 1999.
- Mostert, Marco, P.S. Barnwell, ur. *Medieval legal process : physical, spoken and written performance in the Middle Ages. – (Utrecht studies in medieval literacy ; v. 22)*. Turnhout: Brepols, 2011.
- Noble, Thomas F.X. „Carolingian Religion”. *Church History* 84 – 2 (1986): 287 – 307.
- Nelson, Janet. „On the Limits of the Carolingian Renaissance”. *Studies in Church History* 14 (1977): 51 – 69.
- Norberg, Dag. *An Introduction to the Study of Medieval Latin Versification*. Washington: Catholic University of America Press, 2004.
- Novak, Viktor. „Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarivm Spalatense : paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 46 (1923) 1 – 89.
- Novak, Viktor, Petar Skok. *Supetarski kartular*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- Novak, Viktor. „Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji“. *Glas/ Srpska akademija nauka i umjetnosti, Odeljenje društvenih nauka* 255 (1963): 1 – 63.
- Novak, Viktor. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna Knjiga, 1980.
- O’Driscoll, Joshua. „Visual Vortex: an Epigraphic Image from an Ottonian Gospel Book”. *Word & Image* 27 (2011): 309 – 321.
- Ostojić, Ivan. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv.1 – opći povijesno – kulturni osvrt*. Split : Benediktinski priorat Tkon, 1964.
- Prien, Ronald. “The Copy of an Empire? Charlemagne, the Carolingian Renaissance and Early-medieval Perceptions of Late Antiquity”. U: *The Transformative Power of the Copy: A Transcultural and Interdisciplinary Approach*, ur. Corinna Forberg, Philipp W. Stockhammer, 309-331. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2017.

- Rački, Franjo. „Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije“. *Rad JAZU* 35 (1876): 1 – 49.
- Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.
- Reuter, Timothy. *Germany in the Early Middle Ages 800–1056*. New York: Longman, 1991.
- Riché, Pierre. *The Carolingians. A Family Who Forged Europe*. Prev. Michael Idomir Allen. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993.
- Roksandić, Drago ur. Uvod u komparativnu historiju. Prev. Dubravka Hrastovec, Jagoda Milinković, Mica Orban-Kljaić, Vanja Polić. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.
- Scholz, Sebastian. „Bemerkungen zur Bildungsentwicklung im Frühen Mittelalter. Zusammenfassung“. U: *Karolingische Klöster: Wissenstransfer und kulturelle Innovation*, ur. Julia Becker, Tino Licht, Stefan Weinfurter, 275 – 291. Berlin, München, Boston: De Gruyter, 2015.
- Shepard, Jonathan. „Networks“. *Past & Present* 238 supplement 13 (2018): 116 – 157.
- Shuler, Eric. „The Saxons within Carolingian Christendom: post-conquest identity in the translationes of Vitus, Pusinna and Liborius“. *Journal of Medieval History* 36 – 1 (2010): 39 – 54.
- Sokol, Vladimir. *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia: A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450*. Leiden, Boston: Brill, 2016.
- Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- Stofferahn, Steven. „Renovatio Abroad: The Politics of Education in Carolingian Italy“. U: *Discovery and Distinction in the Early Middle Ages: Studies in Honor of John J. Contreni*, ur. Cullen Chandler, Steven Stofferahn, 149 – 163. Kalamazoo: Medieval Institute, Western Michigan University, 2013.
- Strykowski, Josef. *Die altslavisches Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*. Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag, 1929.
- Thurneysen, Rudolf. „Der Weg vom dactylischen Hexameter zum epischen Zebnsüber der Franzosen“. *Zeitschrift für romanische Philologie* 11 (1887): 305 – 326.

- Uglešić, Ante. *U potrazi za Višeslavovom krstionicom*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2022.
- Vedriš, Trpimir. „Pokrštavanje i rana kristijanizacija Hrvata“. U: *Nova zraka u europskom svijetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 173 – 199. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Vedriš, Trpimir. *Crkva i vjerski život*. U: *Nova zraka u europskom svijetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 201 – 237. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Vedriš, Trpimir. „Afterword “Croats and Carolingians”: Triumph of a New Historiographic Paradigm or Ideologically Charged Project?" U: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur. Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš, 17 – 31. Leiden: Brill, 2018.
- Wallach, Liutpold. „The Epitaph of Alcuin: A Model of Carolingian Epigraphy”. *Speculum* 30 – 3 (1955): 367 – 373.
- Warmers, Egon „Carolingian Pfalzen and law“. *Danish Journal of Archeology* 6 – 2 (2017): 149 – 163.
- Wickham, Chris. *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400-1000*. London: The Macmillan Press LTD, 1981.
- Wickham, Chris. *Medieval Europe*. New Haven: Yale University Press, 2017.
- Witt, Ronald G. *The Two Latin Cultures and the Foundation of Renaissance Humanism in Medieval Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Zeller, Bernhard. „Charters as Texts and as Objects in Judicial Actions: The Example of the Carolingian Private Charters of St Gall“. U: *Medieval legal process: physical, spoken and written performance in the Middle Ages. – (Utrecht studies in medieval literacy; v. 22)*, ur. Marco Mostert, P.S. Barnwell, 27 – 39. Turnhout: Brepols, 2011.

7. Sažetak

Komparativna metoda izuzetno je korisna za razdoblja koja u povijesti ne nude pregršt izvora – pomoću jednog primjera možemo oplemeniti informacije o drugome. Razdoblje ranog srednjeg vijeka obavijeno je nepoznanicama, prouzrokovanim nedostatkom izvora. Upravo je karolinško razdoblje u tome izuzetno, jer predstavlja raskid s kontinuitetom nepoznatog – kreirajući društvo koje se aktivno koristi pisanom riječi, i radi umjetnosti i radi praktičnosti. Razdoblje karolinške renesanse uzdiglo je već ionako pismenu Franačku na novu razinu, a svojim mesijanskim nastojanjima karolinški kraljevi i carevi počeli su izvoziti nauk i učenost u strane zemlje. Saska, sjeverna Italija i Hrvatska kneževina primjeri su područja koja su bila utjecajna karolinškom renesansom. Iako je svako različito ne samo geografsko-prirodnim određenjem, već i povijesnom tradicijom, jezikom te utjecajima koje je proživjelo, svako područje nudi nalaze koji su usporedivi. Tako komparacijom ta tri područja odgovaramo na pitanja (utjecaja pismenosti) o njima samima, ali i o samom karolinškom središtu (i njegovom načinu djelovanja). Povijest nastanka i pisane kulture prve hrvatske države neodvojiva je od karolinške povijesti, kao što je slučaj i za Sasku, ali i za Italiju. Time ovakva komparativna analiza zapravo pokazuje (i potkrepljuje) hrvatsku pripadnost kulturnom krugu zemalja zapadnog kršćanstva, te njihovom dominantom utjecaju na nastanak hrvatske države, institucija, kulture, pismenosti i slično.

Ključne riječi: pismenost, pisana kultura, Hrvatska kneževina, Saska, sjeverna Italija, Karolinzi, 9. stoljeće, rani srednji vijek, epigrafija, karolinška minuskula, karolinška renesansa

The Carolingian Renaissance and Literacy: Croatia, Saxony and Northern Italy (a comparative analysis)

Abstract:

A comparative analysis method is extremely useful for periods in history that do not offer an abundance of sources. Through one example, we can enrich our understanding of another. The period of the Early Middle Ages is shrouded in mysteries caused by a lack of sources. The Carolingian period is particularly exceptional in this regard, as it represents a break from the continuity of the unknown, creating a society that actively utilizes the written word for both artistic and practical purposes. The era of the Carolingian Renaissance elevated the already literate Francia to a new level, and through their messianic efforts, the Carolingian kings and emperors began exporting knowledge and scholarship to foreign lands. Saxony, northern Italy, and the Duchy of Croatia are examples of regions that were influenced by the Carolingian Renaissance. Although each region is distinct not only in terms of geographical and natural determinants but also in historical tradition, language, and the influences it has experienced, every area offers comparable findings. By comparing these three regions, we can answer questions about them (regarding the influence of literacy) and about the Carolingian centre itself (and its mode of operation). The history of the formation and written culture of the first Croatian state is inseparable from Carolingian history, as is the case with Saxony and Italy. Thus, this comparative analysis demonstrates (and supports) Croatia's cultural attachment to the Western Christianity, whose dominant influence helped the formation of the Croatian state, institutions, culture, literacy and more.

Keywords: literacy, written culture, Duchy of Croatia, Saxony, northern Italy, Carolingians, 9th century, Early Middle Ages, epigraphy, Carolingian, Carolingian Renaissance